

Ющук І.П.

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України



ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2015

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

Ю 98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20. 07 2015 р. № 777)*

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та методики її викладання
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

В.Я. Мельничайко

кандидат філологічних наук, викладач кафедри філологічних та суспільних наук
Вінницького обласного інституту післядипломної освіти

Т.П. Ткачук

вчитель-методист Бережанської ЗОШ I-II ступенів № 2

В.М. Козут

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 7 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / І.П. Ющук. — Тернопіль : Навчальна книга –
Богдан. — 2015. — 296 с. : іл.
ISBN 978-966-10-1236-2

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр я72

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-1236-2

© Ющук І.П., 2015

© Навчальна книга – Богдан, оригінал-макет, 2015

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ



Теоретичний матеріал



Прослухати!



Розвиток мовлення



Фотоілюстрація






Ключ до вправи



Інтерактивна вправа

* Відповідь до вправи подано у кінці підручника

** Значення слова подано у кінці підручника

Піктограмами , ,  в підручнику позначено ті його складові,
які можна відкрити в електронній версії за посиланням:

<http://www.bohdan-digital.com/edu>

Дорогі семикласники!

Мову можна вчити для когось і можна вчити для себе. Для когось — це заради високої оцінки, заради балів. Для себе — заради розвитку безмежних можливостей свого мозку, задля підвищення свого інтелектуального рівня. Це, звичайно, забезпечує водночас і високу оцінку.

Мова, як жоден інший предмет, найглибше сягає в підсвідомість людини, формує її, удосконалює. Тому при вивченні мови важливе не зазубрювання правил, які відразу ж і забуваються, а проникнення в навдивовиж логічно побудовану структуру рідної мови.

Мова має дві сторони: видиму й невидиму. Видима сторона — це мовлення, тобто усне й письмове спілкування, читання, творення текстів. Невидима — це мовні засоби, які у вигляді зв'язків між нейронами мозку залягають у глибинах нашої пам'яті і які ми постійно використовуємо під час мовлення й мислення. Мовні засоби в нашій пам'яті бувають невпорядковані, хаотичні і чітко впорядковані, як, скажімо, з'єднання в досконалому електронному пристрої. Зрозуміло, що бажаних результатів досягають там, де система логічно облаштована відповідно до її внутрішніх функціональних законів, і навпаки, результати мізерні там, де панує безлад.

Отож вивчення мови, коли воно не формальне, а вдумливе й дослідницьке, не тільки допомагає систематизувати мовні засоби в нашій пам'яті, а й формує, логічно впорядковує зв'язки між нейронами мозку, яких є безліч, і таким чином удосконалює мислення, робить нас більш пристосованими до мінливих умов повсякденного життя, пробуджує творчі нахили, властиві кожній людині.

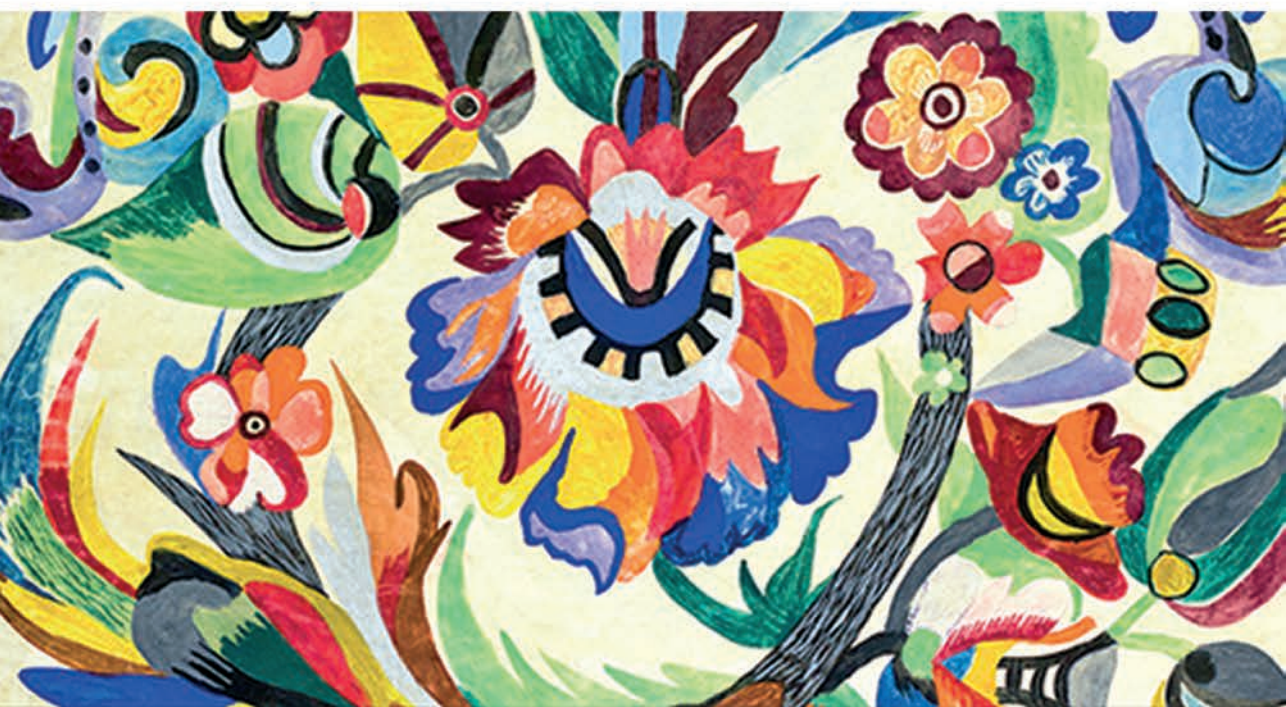
Тому, працюючи з підручником, не забувайте правил, а намагайтеся зрозуміти їхню суть, логіку. Для цього кожне правило звіряйте з прикладами до нього. Насамперед звертайте увагу на приклади, бо правила без прикладів пусті, мертві. А всі ці приклади, які супроводять правила, вам відомі, вони є у вашій пам'яті, ви їх засвоїли ще змалку. Лише поки що не усвідомили, за якими законами ви їх використовуєте — часом і не зовсім точно. Вивчення ж граматики рідної мови впорядковує мовні засоби у вашій голові, допомагає розкласти їх по відповідних “поличках”, як і будь-який інструмент, та чітко й доречно застосовувати їх.

Хтось може сказати, що, мовляв, скільки ж треба вчити мову. Великий французький філософ Вольтер якось сказав, що основні європейські мови можна вивчити за шість років, а свою, рідну потрібно вчити все життя. “Наші матері, — свідчив свого часу представник одного з індіанських племен Америки, — витрачають щодня по дві години, навчаючи дітей правильно говорити мовою племені. Дорослий індіанець, який не володіє своєю мовою з абсолютною правильністю, фактично стає безправним: йому не дозволяють говорити при людях, щоб його мовні хиби не передалися слухачам, особливо дітям. Через те наші матері витрачають величезну кількість часу, домагаючись ідеальної точності у відтворенні нашої дуже складної граматики”.

А чи завжди ми правильно говоримо рідною українською мовою? Чи досконало знаємо її?



ВСТУП



§ 1.

Літературна норма української мови



Ну що б, здавалося, слова...
 Слова та голос — більш нічого.
 А серце б'ється — ожива,
 Як їх почує!.. — Знать, од Бога
 І голос той, і ті слова
 Ідуть меж люди! —

записав Т. Шевченко 1848 року в неволі, на далекому Кос-Аралі, зачувши звуки рідної мови.

Кожному народові Бог вділив його неповторну мову як засіб взаємопорозуміння між людьми й збереження століттями набутого досвіду. Мова — це й могутній інструмент мислення та пізнання навколишнього світу. Як кожна людина по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожна мова по-своєму відображає, членує явища, і, таким чином, завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови. Без тої чи іншої мови вселюдське уявлення про світ буде не таким повним, як неповною буде веселка без якогось кольору або навіть його відтінку.

Тому кожен народ зобов'язаний дбати про цей дар, захищати його, розвивати, вдосконалювати, помножувати його можливості й ефективно використовувати його. Народ, який не чинить цього, зникає з лиця землі як нація.

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”, — писав Панас Мирний. Тільки користуючись рідною мовою й, таким чином, активно розвиваючи її, той чи інший народ може справно виконувати свою місію на Землі.

“Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець; воно знайомить її з характером людей, що її оточують, з суспільством, серед якого вона живе, з його історією та

його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати жоден філософ”, — стверджував видатний педагог К. Ушинський.

Рідна мова, тобто мова рідного народу й рідної землі, сприяє якнайповнішому виявленню творчих можливостей людини. Т. Шевченко, який більшу частину свого свідомого життя, починаючи з п'ятнадцяти років, провів у російськомовному середовищі, досяг найвищої майстерності в творах, писаних саме українською мовою, і тим збагатив скарбницю не тільки української, а й світової культури і, отже, здобув собі славу не тільки в Україні, а й у всьому світі. О. Пушкін, який у дитинстві французьку мову знав краще, ніж російську, став великим поетом саме тому, що писав російською мовою, а не французькою.

Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов. Але є мова рідного народу, яку не може замінити жодна інша. Вона якнайкраще пристосована до психологічних особливостей народу, його способу мислення, уявлень, природного середовища. Мова рідного народу і найвеличніша, і найсвятіша. А той, хто зневажає її й цурається, обкрадає і себе, і свій народ.

Рідна мова — це продукт розумової діяльності багатьох попередніх поколінь народу. Розвиваючись, суспільство розвиває й свою мову, робить її досконалішою, багатшою. І чим багатша мова, тим краще вона обслуговує суспільство в цілому й кожну людину зокрема.

Наша мова — одна з найдавніших мов світу. Коли відомого російського історика В. Ключевського запитали: “Як розмовляли в Київській Русі?” — він відповів: “Так, як сьогодні розмовляють малороси” (тобто українці). Польський учений-поліглот М. Красуський у праці “Древность малороссийского языка”, виданій 1880 року в Одесі, писав: “Займаючись довгий час порівнянням арійських мов, я прийшов до переконання, що українська мова старша не тільки від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, а й від санскритської, грецької, латинської та інших арійських мов”.

Українська мова — одна з найбагатших мов світу. У сучасному “Словнику української мови” в 11 томах зареєстровано понад 134 тисячі слів, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови”, виданому недавно, записано майже 250 тисяч слів. Насправді ж словниковий склад української мови, за приблизними підрахунками, налічує не менше півмільйона лексем. Українською мовою однаково чудово звучать Біблія і Гомерова “Одіссея”, “Декамерон” Дж. Бокаччо й “Дон-Кіхот” М. Сервантеса, “Євгеній Онєгін” О. Пушкіна і “Пан Тадеуш” А. Міцкевича, “У пошуках втраченого часу” М. Пруста, Шекспір і Джек Лондон, Шота Руставелі і Ярослав Гашек. Нею складено понад 200 тисяч народних пісень, написано тисячі наукових праць, чудових художніх творів. Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, яких не можна було б висловити українською мовою.

Завдяки своєму тривалому розвитку українська мова має струнку відшліфовану звукову й чітку граматичну системи. Вона співуча (за милозвучністю її зіставляють з італійською), мальовнича, логічна, у ній мало винятків. Це одна з найдосконаліших мов світу.

1. **I.** Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й звороти, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть (*Т. Шевченко*). 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини (*В. Сухомлинський*). 3. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чий місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим (*М. Драгоманов*). 4. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись

виплеканою народом у віках рідною мовою. В народі немає скарбу більшого, як його мова (*Ю. Мушкетик*). 5. Мова — то дзеркало душі народу, то святиня, з котрою пов'язана не тільки минувшість, а й будучність народу і його повага в світі (*М. Подолінський*). 6. Рідної мови не може покинути людина без скалічення своєї душі — так само, як не може замінитися з ким іншим своєю шкірою (*І. Франко*).

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему “*Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі*”: складіть і запишіть приблизний план виступу, завчіть напам'ять деякі вислови.

- 2.** Прочитайте вірш і поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.



Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко



- 3.** Прочитайте уривок і підготуйте усну аргументовану відповідь на запитання, чому дівчина почувала себе незатишно.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі. Потроху й до одержі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу “юпку”, а вона не розбирала, що це говорить про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в “чулан”, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той “чулан”; їй велено вчитися “прилежно”, а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла слів, “що в книзі написано”... (*Б. Грінченко*).

4. Прочитайте уривок і дайте відповідь, у чому проявляються привабливість, могоутність і необмежені можливості української мови.

Надзвичайна мова наша є тасмницею. В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорогоцінності мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорогоцінніше від самої речі.

Пригадаймо такі слова, як *оксамит, перла, намисто, рушник, хустка, знамено*... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як *світанок, сонячний промінь, весняний струмок, голуба далечінь, блакитна високість*... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибока суть і краса!

У величому мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом (*В. Сухомлинський*).

5. I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Дніпро — як мова. Мово наша і Ріко наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоно-вишневі зорі зорять угорі, земля стогне від хлібів, громи вигуркочуються над посереддю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небі устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лащиться, і бунтується...

Мово українська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала в небо з його мільйонокрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. “Тече вода в синє море, та не витікає...” (*За П. Загребельним*).

II. Як ви розумієте порівняння Дніпра з мовою і мови з Дніпром? Підготуйте усну розповідь на тему “Україна, Дніпро і наша мова”.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (це заповідав нам великий Тарас Шевченко). 2. У ріднім краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею! (так звертався видатний поет Володимир Сосюра до українців, коли любити Україну заборонялося).



ПОВТОРЕННЯ



§ 2.

Речення і розділові знаки в ньому

7. Речення запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте. Розділові знаки підкресліть.

1. Чи є країна понад нашу Україну? (Є. Гуцало). 2. У широко розчинені вікна щедро сочилися духмяні вечірні аромати київських парків (Ю. Сморч). 3. Шумить, і шепче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка (М. Рильський). 4. І забудеться все: і морози, і люта завія (К. Оверченко). 5. Ви дзвенить, зозульки, рано (П. Тичина). 6. Ластівки літають над водою, і черемхи в'ється білий дим (Є. Гуцало). 7. Вже день здається сивим і безсилим, і домліває в заростях ріка (В. Симоненко).



Що таке речення? Які бувають речення за метою висловлювання? Які є головні члени речення і на які питання вони відповідають? Які є другорядні члени речення? Які члени речення називають однорідними? У яких випадках ставлять коми між однорідними членами речення? Які розділові знаки ставлять, якщо в реченні при однорідних членах є узагальнювальне слово? Як виділяють звертання в реченні? Які речення називають складними? Як розрізняють прості й складні речення?

8. Подані речення розберіть за членами речення.

1. Достигають яблука в саду. 2. Повільно й тихо сонце сходить у повних золота степах. 3. Ви чуєте пісню? То знов журавлі все небо ключами накрили і швидко зникають у сірій імлі. 4. Нарешті дочекався я тебе, спокійна днино (З тв. О. Лупія). 5. Ластівочка прилетіла аж до мого до вікна (П. Тичина)

9. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Запахла осінь в'ялим тютюном та яблуками та тонким туманом (М. Рильський). 2. Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі (Б. Олійник). 3. Земля і вода і повітря все поснуло. 4. Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (З тв. М. Коцюбинського). 5. Ласа кішка до риби та в воду лізти не хоче (Нар. творчість). 6. Сидить ворон на могилі та з голоду криче (Т. Шевченко). 7. Чому сонця боїться досвітній туман і тікає в таємні міжгір'я? (С. Черкасенко).

10. Перепишіть прислів'я, розставляючи між частинами складних речень пропущені коми.

1. З самого початку думай який буде кінець. 2. Не помиляється той хто нічого не робить. 3. Незнайко на печі лежить а знайко по дорозі біжить. 4. Де слова з ділом розходяться там непорядки водяться. 5. З пісні слова не викидають і свого не вставляють. 6. Люди про нас говорять і ми про людей не мовчимо. 7. Дзигар усе йде і все на місці стоїть.



Унікальний тристоронній годинник, м. Тернопіль.
Всього у світі таких два

11. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як стій та бач (зненацька, без причини); як буде, так і буде (байдуже); і вдень і вночі (завжди, постійно); хоч верть, хоч круть (що не роби, ніщо не допоможе); пройти Крим і Рим і мідні труби (зазнати всього); ні сіло ні впало (безпідставно, несподівано); сім мішків гречаної вовни і всі неповні (багато зайвого, безглузлого).

§ 3*.

Лексика



Дізнайся більше

Що таке лексика? Що називають лексичним значенням слова? Як називають ті словники, у яких розкривається лексичне значення слів? Які слова однозначні, а які — багатозначні? Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називають омонімами? Які — антонімами? Що таке синоніми? Для чого в мові потрібні синоніми? Як треба користуватися синонімами?

Які бувають слова за походженням? Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених? Які бувають слова за вживанням? Які слова називають неологізмами, а які — архаїзмами? Які словосполучення називають стійкими? Що таке крилаті вислови? Які словники української мови ви знаєте?

12. У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Кожний ... на свою моду крає. 2. Без копила і ... чоботи не зробить. 3. Який ..., така й череда. 4. ... клепле, поки тепле. 5. Кепський то ..., що в своїй хаті змокне. 6. Який ..., така й коса. 7. Знання ... не вкраде. 8. Дружній череді ... не страшний. 9. ... не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Слова для вставок: косар, господар, мудрий, пастух, вовк, коваль, кравець, швець, злодій.

* Матеріал для додаткового вивчення.

13*. До поданих слів доберіть із дужок слова так, щоб утворилися словосполучення.

1. Попереджати, запобігати (лихові, про небезпеку). 2. Рахувати, вважати (можливим, гроші). 3. Кроїти, краяти (хліб, тканину). 4. Власник, володар (кубка, будинку). 5. Здатний, здібний (на подвиг, до наук). 6. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг). 7. Рідкий, рідкісний (ліс, випадок).

14. Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *гарний*.

1. Тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень (*О. Гончар*). 2. Яка гарна делікатна мелодія! 3. Часом людей тільки гарними словами вловлюють, що ж то дією власною можна! (*З тв. Марка Вовчка*). 4. Новину гарну привезла вам (*З. Мороз*). 5. Все те сталося в теплу, гарну пообіднюю годину (*Леся Українка*). 6. Гарний син, тихий, роботящий. 7. Побачив над собою занесену руку й почув такий гарний удар в тім'я, що випустив каната (*З тв. Ю. Яновського*).

15. I. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, контур, гігант, актор.

Синоніми: абетка, артист, велетень, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, рінв**, учитель.



II. З перших букв дібраних синонімів складіть фразеологізм. Запишіть його.

16. I. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізми і поясніть їхнє значення.

Було це якось улітку ввечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід...

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвищаючись і тоненько іржучи, ганяю безперестанку на хворостині. А більші діти, як галич**, збили ярмарок коло ями, що ромашами** та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище**. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошно, м'якою, галасують, геть-геть луна ходить. У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі один одного не чують.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казіться! — тільки й чути раз по раз з колодок...

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю, — жартує дід.

А нам ще веселіше від того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились усі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами з долини верхі аж до неба піднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі вогонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід...

Я хльоскаю батіжком із валу** свого вороного й шумлю до діда:

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди! — Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що дід мене догори дригом поставить. Дід бере силою. — Дивись — чи бачив ти таке: за лісом, за пралісом золота діжа сходить?

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую:

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке? (За С. Васильченком).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Пригадайте щось і з власного досвіду, додайте його до переказу.

- 17.** Прочитайте текст. З'ясуйте значення невідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усно.

Держава у своїй діяльності керується певними законами. І найвищий з її законів — Конституція. У Конституції визначаються основні права та обов'язки громадян і зобов'язання держави перед громадянами.

Україна теж має свою Конституцію. У ній життя і здоров'я, честь і гідність кожної людини визнаються найвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину немає. Усі люди є рівними у своїх правах. І про захист цих прав має дбати держава.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права і свободи, честь і гідність інших людей, їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут.

Конституція встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова. Її має знати кожен громадянин України.

Конституцію України було прийнято 28 червня 1996 року. Цим актом було остаточно утверджено Україну як суверенну і незалежну державу. День прийняття Конституції став одним з найбільших свят нашої країни.



18. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

За словом у кишеню не лізти (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кмітливий); дар слова (здатність красиво, розумно говорити); бити словом (висловлюватися влучно, дошкульно); гострий на язик (дотепний); жалити язиком (сильно дошкульяти словами); держати язик за зубами (бути стриманим у висловлюваннях, мовчати); взяти втямки (усвідомити, збагнути).



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Повторення вивченого про текст



1. Текст складається з речень, об'єднаних спільною темою й основною думкою.

2. Речення в тексті розташовані одне за одним у часовій або логічній послідовності так, що кожне наступне висловлювання пояснює, доповнює або уточнює попереднє.

3. Речення в тексті пов'язані між собою сполучниками, займенниками, вжитими замість уже названих речей, повторенням тих самих або синонімічних назв.

4. У цілісному тексті розрізняють вступ (зав'язку), основну частину і висновок (розв'язку).

Проаналізуйте два наступні тексти. У якому з них переважають художні, а в якому — публіцистичні елементи? Обговоріть у класі побудову обох текстів. За цими двома зразками складіть власну розповідь про початок навчального року у вашій школі чи класі.



19. I. Прочитайте текст і з'ясуйте значення невідомих вам слів. Поясніть вживання розділових знаків у ньому.

Настрій у мене сьогодні особливий. Після літніх канікул ми вперше зібралися в своєму класі. Кожному хотілося розповісти про найцікавіше, поділитися спогадами, як пройшло літо.

На великій перерві до нас підійшов класний керівник. Він розпитував, хто чим займався на вакаціях, а потім зажадав, щоб ми показали свої

записники. Найбільше його зацікавив мій зошит. Вчитель уважно передивився його і мовив до присутніх:

— Ось, діти, прекрасний зразок, як треба записувати народну творчість! — І він підняв над головою мого зошита. — Раджу вам всім ознайомитися з матеріалами, котрі зібрав ваш однокласник. Зверніть увагу, що записи — а тут прислів'я та приказки, народна метеорологія, обряди — стосуються давнини. Це особливо цінно, бо зберігається в пам'яті лише літніх людей, яких не так і багато. Відійдуть вони, і ми чимало втратимо з нашої національної культури... Це справжні перлини фольклору й етнографії!

Оскільки ми майже не знали про зміст цих термінів, то вчитель зупинився докладніше на них. Як ми довідалися, фольклор — це така наука, що вивчає народну творчість: пісні, легенди, казки та перекази. Етнографія досліджує давній побут, тобто як жили і чим займалися люди. Це — житло, одяг, народна медицина і кулінарія, традиційні промисли й ремесла, свята та обряди (*В. Скуратівський*).

II. Поділіться враженнями від початку навчального року. Свої враження запишіть.



Альманах

Твір перший (Наталчин)



ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олесь, Петрик, Сашко і я, вели "Щоденник". У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щоденник, як сказав Андрійко, — річ делікатна, особиста. Не всі хотіли давати свої записи до спільного "Щоденника".

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й Михайлик) стали складати казки. Цікаво було вигадувати різні пригоди, які нібито траплялися із звірами, і не тільки з ними.

Тепер ми надумали скласти альманах. До нього ввійдуть не лише казки, а й наші оповідання, вірші, роздуми, рецензії. Хто що зможе.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не тільки працювати, а й спробуємо творити духовні скарби. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як каже наш учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант. Треба тільки допомогти йому розкритися.

20. Порадьтеся зі своїми шкільними товаришами, може, й вам би взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи вчителька допоможуть вам оформити його. Може, й чиїсь батьки долучаться до цієї справи. А щоб вийшов альманах, досить, щоб кожен із вас подав до нього бодай по одному творі.

Альманáх — збірка літературно-художніх і/або науково-популярних творів, об'єднаних за якою-небудь ознакою (тематичною, жанровою, ідейно-художньою тощо).



§ 4* .

Значення букв і будова слова



Дізнайся більше

На що вказує **ь** (*день, льон*)? Які два звуки завжди позначають букви **ї** та **ц** (*країна, доц*)? Коли букви **я**, **ю**, **є** позначають м'якість попередніх приголосних і голосні [**а**], [**у**], [**е**] (*земля, люди, синє*)? А коли букви **я**, **ю**, **є** позначають два звуки — [**йа**], [**йу**], [**йе**]? Коли буквосполучення **дж**, **дз** позначають два звуки (*віджити, відзнака*)?

Яку частину слова називають закінченням? Яку частину слова називають основою? Як виділяють закінчення й основу? Яку частину слова називають коренем? Як знаходять корінь? Які частини основи називають префіксом і суфіксом? Які слова називають простими, складними й складноскороченими?

21. Прочитайте слова, подані в транскрипції, й запишіть їх буквами. Поясніть значення окремих букв та буквосполучень.

[син], [син´], [рис], [рис´], [лом], [л´он], [лук], [л´ук], [вйук], [імла], [земл´а], [мойа], [осине], [син´е], [с´йе], [вйе], [край], [країна], [іду], [йїду], [пл´уш], [пл´ушч], [штука], [шчука], [вожу], [воджу], [в´иджилй].

22. Уважно розгляньте, як треба визначати будову слова (насамперед виділяємо корінь і закінчення). Після цього переписіть подані в таблиці слова й самостійно розберіть їх. Свій аналіз слова звірте з аналізом, зробленим у підручнику.

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	Префікс	Корінь	Суфікс	
<i>боєць</i> [бойец´]	—	<i>бой</i>	<i>ец´</i>	—
<i>бійці</i> [б'ійц'і]	—	<i>б'ій</i>	<i>ц´</i>	<i>і</i>
(з) <i>боями</i> [бойами]	—	<i>бой</i>	—	<i>ами</i>
<i>побойще</i> [побойшче]	<i>по</i>	<i>бой</i>	<i>ишч</i>	<i>е</i>
<i>бойовий</i> [бойовий]	—	<i>бой</i>	<i>ов</i>	<i>ий</i>
<i>прибій</i> [приб'ій]	<i>при</i>	<i>б'ій</i>	—	—
<i>розіб'ють</i> [роз'іб'ют´]	<i>роз'і</i>	<i>б'й</i>	—	<i>ут´</i>

23. За зразком таблиці з попередньої вправи визначте будову поданих споріднених слів.
1. Віра, довір'я, перевірка, вірю, довіряю, повіримо.
 2. Розбудова, будинок, побудую, будуємо, збудуй, збудований.
 3. Рух, рухають, рушій, вирушить, порушений, нерухомий.
24. Прочитайте колискову, знайдіть у ній слова із суфіксами і з'ясуйте, якого значення вони надають словам.

Повішу я колисочку на дубочку,
 Люлі, люлі, засни, поспи, мій синочку.
 Буде вітрик повівати
 І синочка колихати,
 Буде сонечко сіяти,
 Між листячком заглядати
 І синочка цілувати.



25. Поданий лист переробіть на тепліший, ніжніший, використавши для цього пестливі суфікси, і запишіть.

Дорогі мамо й тату! Ми з братом добре відпочиваємо в діда й баби. Літо, як кажуть вони, вдалося добре. Погода стоїть тепла, сонце приємно гріє. Тільки часом дощ покропить землю: від цього трава ще дужче зеленіє й повітря стає пахучим, наче мед у ньому розлився.

Дід і баба здорові, тільки час від часу дід скаржиться, що йому поперек болить. Дід і баба низько вам кланяються. Ми з братом цілуємо вас, дорогі мамо й тату.

26. Прочитайте загадки. Знайдіть штучно утворені слова, визначте в них корінь та суфікси і таким чином поясніть значення цих слів.

1. Мигуля мигає — весь ліс полягає. 2. А в рогулі чотири кулі, а в іржиці — дві. 3. Чотири чотирки, дві розтопирки, сьомий замахайло. 4. Ногач ногатий, окач окатий з води визирає. 5. Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун.

Відгадки: дійки в корови й кобили, корова, жаба, голова людини, коса й трава.

27. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

З діда-прадіда (з найдавніших часів); ручками та пучками (власною важкою працею); як у віночку (дуже чисто, охайно — про приміщення); з самого малечку (з раннього дитинства); на превелику силу (з великими труднощами); бідна моя голівонька (вираз відчаю, розпачу); не погладити по голівці (покарати); викинути колінце (зробити щось легковажне, пусте, незвичайне).

§ 5.

Іменні частини мови



Які частини мови ви вивчали в 6 класі?

Як іменники поділяють на відміни? Як іменники I і II відмін поділяють на групи? Які є закономірності у вживанні закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду (*дуб — дуба, ліс — лісу*)? Які особливості орудного відмінка однини іменників III відміни?



28. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому іменники й визначте рід, відміну, групу, відмінок та число кожного.

Давно, давно, ще в пору колискову,
 блаженним безтурботним малюком
 я всмоктував у серце рідну мову
 з цілющим материнським молоком.
 Вона була як вогник для дитини
 і розумом, і першим відкриттям.
 Влилась у кров,
 Вросла в живі клітини
 не райського — сутужного життя.
 Тепер і день і ніч без передишки
 перевертаю ревно тонни брил,
 усе шукаю точних слів для книжки,
 щоб душі зачаровувать могли...

Д. Луценко



29. I. Випишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.

Охота, узбережжя, оснащеність, плодючість, ім'я, стаття, робота, плід, дуб, зустріч, каченя, яйце, ідеал, ожеледь, сонце, синь, обличчя, сходинка, роззява, старість, курча, очистка, прибій, лелека, будень, тьмяність.



II. У словах перших трьох колонок підкресліть другу від початку букву. З цих букв складіть закінчення вислову І. Франка: *“Не може при добрі той жити, ...”*.

30. I. Випишіть подані іменники I та II відмін у три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Вжиток, тирса, озеленювач, квітникар, столяр, картяр, настрої, ожеледиця, днище, скельце, отвір, лящ, втеча, стаж, секретар, лялька, тягач.



II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову американського філософа Джорджа Сантаяни: “*Життя — не вистава й не свято; ...*”.

31. I. Іменники I і II відмін поставте в орудному відмінку однини (*ким? чим?*) і запишіть у дві колонки: 1) з *о* в закінченні; 2) з *е* в закінченні.

Орач, товариш, одуд, зброяр, борозна, обов’язок, синиця, яр, страйкар, тиша, формуляр.



II. З других букв кожного слова складіть закінчення прислів’я: “*Жити — ...*”.

32. Прочитайте вголос прислів’я, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчень *-а* та *-у*.

1. Чоловік без (розум) — що сніп без (перевесло). 2. Смола до (дуб) не пристане. 3. Від одного (удар) дерево не падає. 4. Нема (дим) без (вогонь). 5. Багато (грім) — мало (дощ). 6. Згаяного (час) і конем не наздоженеш. 7. (Хліб) лежачого ніде нема.

33. I. Іменники II відміни поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

Вжиток, спрут, кут, дим, струс, степ, ясен, атом, ляк, гектар.



II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Й.В. Гете: “... — *це передчасна старість*”.

34. I. Іменники III відміни поставте в орудному відмінку однини й запишіть їх у дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв.

Взаємність, пристрасть, одіж, жовч, зелень, здатність, щирість, цвіль, старанність, подорож, тьмяність, блакить, п’ядь, ясність, лякливість.



II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Д. Павличка: “..., *там загиба зневіра*”.



За допомогою яких суфіксів творять вищій ступінь порівняння прикметників?

У якому числі й відмінку стоять іменники після числівника *два* і більше (*два дні, п’ять днів*)? Як пов’язуються іменники з дробовими числівниками (*півтора дня*)? Які особливості правопису й відмінювання числівників *п’ятдесят — вісімдесят*? Які особливості відмінювання числівників *двісті — дев’ятсот*?

Які особливості правопису неозначених займенників? Як відмінюються займенники *цей, весь*?

35*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі вищого (I частина) та найвищого (II частина) ступеня.

I. 1. Правда (ясний) від сонця, та її зі свічкою шукають. 2. Дружба та братство (дорогий) за багатство. 3. Нема (поганий) ворога, як дурний розум. 4. Чим (великий) негідник, тим (великий) боягуз.

II. 1. Думка (бистра), земля (ситна), сон (милий). 2. (Дорога́) та пісня, з якою мати колисала. 3. Усьому початок (важкий). 4. Добрий сусід — (близька) родина.

36. Провідмініяйте письмово числівник 756, а потім уважно звірте з поданим нижче відмінюванням цього числівника. Помилки, якщо трапляться, виправте.

Н. сімсот п'ятдесят шість

Р. семисот п'ятдесяти шести (шістьох)

Д. семистам п'ятдесяти шести (шістьом)

Зн. сімсот п'ятдесят шість

Ор. сьомастами п'ятдесятьма шістьма (шістьома)

М. (на) семистах п'ятдесяти шести (шістьох)

37. I. Запишіть, розкриваючи дужки, у дві колонки словосполучення: 1) з іменниками, у яких закінчення *-а*; 2) з іменниками, у яких закінчення *-и*.

Три (сідло), півтора (ар), чотири (солдат), три (електрик), півтора (метр), два (озеро), два (балон), три (ешелон), півтора (градус), половина (обруч).



II. З перших букв іменників складіть закінчення давньогрецького вислову: *"Пі-знай..."*.

38. Прочитайте прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Черствий книш, та без (він) ще гірш. 2. Всяк правду знає, та не всяк про (вона) дбає. 3. Не соли (нічия) рани, то й твоєї не будуть. 4. Як на (свій) язичку не втримаєш, то на чужому не втаїш. 5. Зі (своя) печі й дим солодкий. 6. З (це) пива не буде дива.

39. Перепишіть фразеологізми, підкресліть займенники. З двома стійкими висловами складіть речення.

1. Цього разу, цими днями, до цього часу, з цього приводу, з цієї причини, за цих умов, при цьому слові, при цих словах, у цьому ж дусі. 2. Усією душею, усім серцем, з усієї сили, на всьому ходу, з усіх боків, за всіма пра-вилами, докладати всіх зусиль, та й по всьому.



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

II. Роздум на морально-етичну тему



1. У роздумі ставлять якесь питання і шляхом логічних міркувань з'ясовують його суть.
2. Роздум починають тезою, тобто називають те, що треба розглянути, довести, і дають загальне визначення його.
3. Основну частину роздуму становлять докази (аргументи), які підтверджують або заперечують те чи інше положення.
4. Роздум закінчують коротким висновком або підсумком, який логічно впливає з попередніх міркувань.

Прочитайте наступні два тексти. Поміркуйте над тим, які різні вияви може мати доброта, і складіть кожен свій текст про цю людську якість.

40. I. Прочитайте уривок із казки про Івасика-Телесика. Випишіть усі слова зі здрібнілими суфіксами.

Були собі чоловік та жінка, а в них синок-одиначок Івасик. Ото Івасик, як підріс трошки, став просити батька:

— Зробіть мені, татусю, човник та весельце, то я буду рибку ловити та вас при старощах годуватиму.

— Куди тобі, синку, ти ще маленький, — каже батько.

А він таки одно: зробіть та й зробіть. От зробив йому батько човна і весло, і став Івасик рибалити. Поплине Івасик річкою геть-геть далеченько, а мати тим часом йому їсти наварить та в горнятка-двійнятка накладе, візьме ті двійнятка ще й сорочечку білу для Івася, піде до берега, стане та й кличе:

Івасику, Івасику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Я дам тобі їсти-пити
І хороше ходити.



А Івасик почує:

— Це ж моєї матінки голосок. Пливи, пливи, човнику, до бережка.

Приплине, пообідає, сорочечку білу візьме, подякує, віддасть матусі рибку, що наловив, та й знов на річку.

- II. Підготуйтеся до усного переказу уривка: прочитайте його кілька разів, запам'ятайте окремі вислови, потренуйтеся вдома перед дзеркалом.



Альманах
Твір другий (Сашків)



ДОБРОТА

Що таке доброта? Добра людина прагне все робити так, щоб нікому не заподіяти зла, не завдати болю. Вона співчутливо ставиться до інших, намагається зрозуміти людей. Добросерда людина поділиться тим, що має, з іншим, хто потрапив у біду, зазнав лиха.

Чи завжди треба бути добрим? Якщо ти будеш добрий до людини, яка коїть злочин, якщо потуратимеш негідникові, то ти сприятимеш злу. І, отже, не будеш добрим для більшості людей. Міліціонер, який спиняє злочинця, чи суддя, який судить його відповідно до закону, — добрі люди, бо вони захищають усіх.

Чи вигідна доброта? Якщо я буду добрий до людей, то ні в кого не буде причини мені робити зло. Бо за зло завжди платять злом, а за доброту — переважно добром. А якщо я не буду добрим, то хто буде добрий? Коли хочеш, щоб інші були добрі, будь добрим насамперед сам.

Здавна в Україні побутує звичай шанобливо звертатися до інших людей словами “добродію”, “добродійко”. Цим визнається доброта як найкраща риса в людях.

41. Прочитайте Сашків роздум. Проведіть у класі диспут про доброту. Можливо, ви в чомусь не погоджуєтеся із Сашком — скажіть про це, аргументуйте свою думку.



МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ



ДІЄСЛОВО.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

ПРО ДІЄСЛОВО

§ 6.

Дієслово як частина мови

42. Порівняйте подані парами слова. До яких частин мови вони належать? Яка між ними різниця в значенні, у змінюванні?

Переписувати — переписування, сподіватися — сподівання, розмовляти — розмова, гуркотіти — гуркіт, мовчати — мовчазний, кричати — крикливий, синіти — синій, зм'якнути — м'який, потроїти — три, засвоїти — свій.



Дієслово називає дію або стан і відповідає на питання *що робити?* *що зробити?*

43. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після неї запитання.

Форми дієслова

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
Неозначена	<i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>	незмінна форма	будь-яким членом речення
Способова	<i>що роблю?</i> <i>що робив?</i> <i>що буду робити?</i> <i>що робив би?</i> <i>що роби?</i> і под.	за способами, часами, особами, родами, числами	присудком
Дієприкметник	<i>який?</i>	за родами, відмінками й числами	означенням, присудком
Форма на -но, -то	<i>що зроблено?</i>	незмінна форма	присудком
Дієприслівник	<i>що роблячи?</i> <i>що зробивши?</i>	незмінна форма	обставиною



1. Які є основні форми дієслова?
2. Які форми дієслова незмінні?
3. Які форми дієслова можуть змінюватися за часами й особами?
4. Які форми дієслова можуть виступати присудками?
5. Які форми дієслова вживають тільки в ролі присудка?

1. Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, способову, дієприкметник, форму на **-но**, **-то** і дієприслівник.

2. Неозначена форма, форма на **-но**, **-то** і дієприслівник незмінні.

3. Лише способова форма може змінюватися за часами й особами.

4. Усі форми дієслова, крім дієприслівника, можуть виступати присудками.

5. Тільки як присудки вживають способову форму і форму на **-но**, **-то**.



44. I. Випишіть підряд у колонку всі форми дієслова в такому порядку: 1) неозначена; 2) способів; 3) дієприкметники; 4) форми на **-но**, **-то**; 5) дієприслівники.

Уснішати, триваючи, налаштований, бачено, електрифікований, їжджу, інкрустовано, експериментуючи, молотий, ходимо, ліплено, бризнувши, кликати, адресований, екзаменуючи, явлено.



II. З перших букв кожного слова складіть закінчення вислову давньогрецького філософа Фалеса: *“Про друзів слід пам'ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...”*.

45. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова й визначте їхню форму. Якими членами речення вони виступають?

1. Узявшись за плуга, не оглядайся назад. 2. Сказане слово — срібло, а мовчання — золото. 3. Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Не на слова дивися, а на роботу. 5. По роботі пізнати майстра. 6. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 7. Сказано на глум, а ти бери на ум.

46. Переробіть текст так, щоб уникнути іменників на *-ння*, замінивши їх дієсловами (наприклад: *Закінчили копання картоплі. — Закінчили копати картоплю*).

Уявіть собі, як було б, якби люди не дбали про природу. Станеться забруднення повітря, стане важким дихання. Люди почнуть хворіти. Річки, озера зазнають обміління. Відбудеться руйнування верхнього родючого шару ґрунту. І неможливе буде вирощування хліба.

Ось чому всі ми повинні виявляти дбайливе ставлення до природи, до її багатств.

47. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких дієслів автор змальовує шаленство бурі. Знайдіть дієслова, які передають: 1) переміщення в просторі; 2) дії, спрямовані на інші предмети; 3) звуки; 4) стан.

Нагло безшелесна тиша луснула, мов надутий пухир. Грюкіт перекоївся лісом, наче повінь. Вітер зірвався, мов кінь з припону, заіржав хрусткотом ламаного галуззя, гупнув копитом у піскові галяви й підняв непроглядні тумани куряви, потряс буйною гривою хмар. Зубами хватав сосни, наче стеблини трави, й трощив їх. Хвостом, немов помелом, змітав бовдури хвої. Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми на густе верховіття, що пригиналося, мов під ударом молота. Задніми ногами рив яруги, розпорпував верству чатиння** та листя, що обтулювали пні дерев, роздирав одержу моху, що вкривала чорне тіло землі, й сипав високі, кучугури. Вихор казився. Ревів, вигукував, свистів, гоготав, голосив, сміявся, грюкав, брязкав, деренчав, виляскував, порскав, пирхав, мугикав, рипів, рюмса,в, рокоатав. Наче волосся з голови, видирав з дубових чубів гілля, крутив ним, креслив у повітрі химерні колеса й жбурляв у далекі багнюки... (Б.-І. Антонич).



48. I. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на те, як передано гуркіт грому. Приготуйтеся до усного переказу уривка: уявіть послідовність подій, запам'ятайте окремі слова та речення.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ (С. Васильченко).



- II. Складіть і запишіть три-чотири речення за малюнком, використовуючи дієслова з тексту. Постарайтеся, щоб це був зв'язний текст.

49. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жити і Бога хвалити (бути повністю задоволеним життям); жити своїм розумом (дотримуватися власних поглядів); жити на свою руку (бути незалежним); жити не хлібом єдиним (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); жити заднім розумом (правильно міркувати після вчинків); ряст топтати (жити); розкидати розумом (зосереджено думати).

§ 7.

Види дієслів



Дієслова бувають доконаного або недоконаного виду.

50. Простежте, чим відрізняються питання, на які відповідають дієслова доконаного виду, від питань, на які відповідають дієслова недоконаного виду, і зробіть висновок, як визначити вид дієслова.

Доконаний вид: збудувати, подумаю, приїхав, забезпечено, переписіть, розповівши.

Недоконаний вид: будувати, думатиму, приїжджав, переписуйте, розповідаючи.

51. З'ясуйте, дієслова якого виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії, а якого виду — не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

Докоаний вид: засвітитися, вийшов, прийде, дочекаємося, зайдіть, стукнути, відвідавши.

Недокоаний вид: світитися, йшов, приходитиме, чекатимемо, заходьте, стукати, відвідуючи.

52. Розгляньте пари дієслів, з яких перше — недокоаного виду, друге — докоаного, і з'ясуйте, якими значущими частинами вони різняться.

1. Слухати — вислухати, орати — зорати, косити — скосити, садити — посадити, володіти — заволодіти. 2. Гукати — гукнути, передавати — передати, споруджувати — спорудити.



1. Дієслова докоаного виду відповідають на питання, які починаються на *з*: *що зробити? що зроблю? що зробив? що зроблено? що зробивши?* Дієслова недокоаного виду відповідають на питання без *з*: *що робити? що роблю? що робив? що робитиму? що роблячи?*

2. Дієслова докоаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії. Дієслова недокоаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

3. Дієслова докоаного і недокоаного виду різняться між собою префіксами й суфіксами.

53. Прочитайте вірш, знайдіть дієслова й визначте їхній вид.

Приїхав день на вороному коні,
не питається, де стати.
Став собі проти вікна та й заступив світло,
думає, що він скляний.
А може, він зовсім нічого не думає.
Приїхав же! На коні ж! На вороному!
Це ж не те, що на білому.

Д. Чердниченко





54. I. Запишіть дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Здобути, сумістити, посилати, ухвалити, освоювати, стругати, торкнутися, зволожити, просити, торкатися, зникнути, світити, дихати, дістати.



II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову В. Симоненка: *“В океані рідного народу відкривай...!”*

55. Перепишіть, замінюючи прикметники дієсловами. Чи змінився від цього текст? Визначте вид дієслів.

Угорі синє небо. На ньому де-не-де білі хмаринки. Внизу зелений луг. Поряд срібlistий струмок. А далі за ним темний ліс.

56. Перепишіть фразеологізми, замінивши дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду.

Попадати в халепу, потрапляти на очі, повертатися спиною, передавати куті меду, перевертати з ніг на голову, переводити подих, підставляти плече, підсипати жару, піднімати на ноги, припадати до смаку.

57. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній вид.

Учитель розповідає про щастя:

— Кожен із вас повинен зробити щось таке, що робить людей щасливими. Можливо, хтось із вас може навести приклад?

— Вчора я був у гостях у бабусі. Вона була дуже щаслива, коли я пішов, — похвалився Миколка.

58. Складіть декілька речень із фразеологізмами, які містять дієслова доконаного і недоконаного виду.



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

III. Елементи опису в розповіді



Щоб читач склав правильне уявлення про предмет розмови, у твір вводять, як правило, короткі описи тих речей або явищ, про які йде мова.

1. В описі стисло подається загальний вигляд предмета розмови, його найістотніші риси.

2. Оповідач ділиться враженнями, які викликає цей предмет, може вказувати на його подібність до інших, більш відомих предметів.

3. Опис подається в певній послідовності — за місцем розташування, за часом вияву, за причиново-наслідковою залежністю.

Порівняйте дві розповіді про море. Знайдіть у них елементи опису й визначте, яку роль вони виконують. У свою розповідь про те, як ви провели літо, не забудьте принагідно ввести елементи опису того, що вам довелося побачити чи відчути.

59. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому всі дієслівні форми й визначте їхній вид. Як вид дієслова залежить від змісту розповіді?

Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли неспинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов (М. Коцюбинський).



- II. Перекажіть текст, запишіть переказ, підкресліть дієслова і зазначте над ними вид.



Альманах *Твір третій* (Андрійків)



НА МОРІ

Улітку я з татом і мамою відпочивав на Чорному морі в Скадовську. Містечко невелике. Усе в садках. На базарі повно кавунів, динь і молоді картоплі. А сливи, груші, яблука продавці вивозять аж на пляж.

Але основне в Скадовську — це, звичайно, море. Воно тут мілке, тому вода в ньому добре прогрівається.

І пахне кáмкою та кишить медузами. Медузи жалять, але не так сильно, як наша кропивá.

Далеко в морі видніється довга темна смужка. Виявляється, то острів з таємничою назвою Джарилгач. Раз по раз я вдивлявся в нього, намагаючись уявити, який він.

І ось одного вечора тато каже:

— Завтра вранці поїдемо на острів.

Накупили харчів, приготували води, щоб узяти з собою.

Уранці мене розбудили півні: ще сонце не сходило, а вони вже розкукурикалися. До світанку я так і не заснув. Ми нашвидкуруч поспідали й поспішили на причал, щоб устигнути на перший рейс.

Ранок видався тихий. Вода була рівна й блищала, як скло. Тільки за теплоходом тягнувся трикутник збуреної води, на якій мерехтіли дрібні гребінці, наче скалки скла.

Сам острів виявився піщаним, непоказним. Трава на ньому росла ріденька і якась тверда, колюча. І трава, і повітря були мовби просякнуті морською сіллю.

Ми пішки перетнули острів і вийшли на південний берег. Тато казав, що звідси до самої Туреччини ніякої землі нема, тільки сама вода. Хоч вітру не було, але на берег набігали хвиля за хвилиною. На піску кожного разу з-під хвиль виринали омیتі водою барвисті черепашки різної форми. Коли я збирав їх, мама раптом загукала:

— Дивіться, дивіться!

У відкритому морі гралися два дельфіни: вистрибували з води, розсіпаючи іскри крапель, мчали наввипередки, робили круті повороти, ганялися один за одним...

Мені й тепер часто сниться море; я чую його шурхіт по набережному піску, бачу дельфінів, які вилискують чорними тілами, розсікаючи хвилі Чорного моря, відчуваю запах камки.

60. I. Прочитайте Андрійкове оповідання. Спробуйте й ви розповісти, як провели літо. Не треба перераховувати все підряд, достатньо змалювати те, що найглибше запало до пам'яті, найбільше вразило вас. Це може бути навіть один день чи лише одна якась пригода. У розповіді важливий не перелік подій, а опис окремих деталей.



- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть її, спираючись на текст.



§ 8.

Префікси дієслів

61. У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (що робив?) скрізь перетворіть за допомогою префіксів на дієслова доконаного виду (що зробив?) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?

1. Заєць біг із лісу. 2. Заєць біг у ліс. 3. Заєць біг від лісу. 4. Заєць біг до лісу. 5. Заєць біг через ліс. 6. Заєць біг навколо лісу. 7. Заєць біг за ліс.

- 62.** Прочитайте подані групами дієслова й з'ясуйте, які префікси означають: 1) рух ізсередины; 2) рух усередину; 3) віддалення від чогось; 4) наближення до чогось; 5) рух на поверхню чогось; 6) рух згори вниз; 7) рух під щось; 8) рух через щось (поверх чогось); 9) рух крізь щось; 10) рух навколо чогось; 11) рух у різні боки; 12) рух за якийсь предмет. Свої висновки запишіть у таблицю.

Префікс	Його значення

1. Вибігти, випхнути, виманити. 2. Прибігти, приклеїти, пристосувати. 3. Убігти, увійти, втиснути, вдуматися. 4. Відбігти, відштовхнутися, відібрати. 5. Переступити, переповнити, переконати. 6. Пробратися, протягти, пронизати. 7. Підбігти, підійти, підкласти, підтримати. 8. Накрити, навантажити, наліпити. 9. Розбігтися, розкидати, розірвати. 10. Оббігти, оточити, обігріти, обдумати. 11. Забігти, заховатися, заглянути. 12. Збігти, зсунутися, скинути, зіпхнути.

- 63.** Подумайте, якого додаткового значення дієсловам надають префікси *недо-*, *зне-*, *над-*, *попо-*. Свої висновки запишіть у таблицю, таку, як і в попередньому завданні.

1. Недобачати, недоплатити, недосолити. 2. Знеболити, знешкодити, знекровити. 3. Надкусити, надпиляти, надірвати. 4. Попоїздити, попоморочитися, поподумати.



- 64. I.** Дієслова випишіть у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів.

Нехтувати, відкинути, заіржавіти, екзаменувати, метушитися, відновити, оцінити, агітувати, єднати, пояснити.



II. З перших букв коренів складіть закінчення вислову I. Світличного: “Шлях...”.

- 65.** Утворіть за допомогою префіксів усі можливі похідні дієслова від дієслів *їхати*, *їздити* і запишіть їх. Хто більше?

- 66.** Прочитайте речення і поясніть, чому навіть ті самі дієслова починаються то з *в*, то з *у*.

1. Настане літо; жовтий цвіт укриє липу до вершини (*Я. Щоголів*). 2. На хвилину хмарка вкрила місяць (*Л. Смілянський*). 3. Дощ утихає (*М. Рильський*). 4. Буря не втихає (*С. Васильченко*). 5. Не прийнялись три ясени, тополя всихала (*Т. Шевченко*). 6. І садок усох, і глибока криниця засипалась (*Марко Вовчок*). 7. Без слів ухопила вона [мати] його в обійми, тісно притулила до себе (*Леся Українка*). 8. Я наздогнав його, ухопив за піджачок (*Г. Хоткевич*).



Вживання префіксів у дієсловах залежить від характеру дії, яку називають.

Префікс	Його значення
<i>ви-</i>	рух ізсередини
<i>у-, в-, уві-</i>	рух усередину
<i>від-, віді-</i>	віддалення від чогось
<i>при-</i>	наближення до чогось
<i>на-</i>	рух на поверхню чогось
<i>з-, зі-, с-</i>	рух згори вниз
<i>під-, піді-</i>	рух під щось
<i>пере-</i>	рух через щось
<i>про-</i>	рух крізь щось
<i>о-, об-, обі-</i>	рух навколо чогось
<i>роз-, розі-</i>	рух у різні боки
<i>за-</i>	рух за якийсь предмет
<i>недо-</i>	неповнота дії, неповний вияв дії
<i>зне-</i>	відкидання, позбавлення чогось
<i>над-, наді-</i>	відділення невеликої частини від чогось
<i>попо-</i>	тривалість, повторюваність дії

67. Від поданих дієслів за допомогою заміни в них префіксів утворіть антоніми (наприклад: *увійти* — *вийти*) й запишіть їх парами.

Відпливти, відстебнути, відчинити, відвикнути, роз'їхатися, розпрягти, розгорнути, розмагнітити.



68. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте, за допомогою яких префіксів вони утворені і якого додаткового значення ці префікси їм надають.

Щось несказанно чарівне і зворушливе криється в природі, коли під місяцем бовваніють чи іскряться розмивчастим відливом чубаті полукіпки**. Тоді здається: ось-ось на житніх стернях побачиш саме літо, що йде, неначе втомлена жниця,



і само собі дивується — чого воно тільки не зробило, чого тільки не зародило навкруг!

Як тихо і славно у полі. Від стерні і снопів підіймаються пахоці відволоженого жита, а зверху лине солодка теплінь липового цвіту. А може, цей дух розтікається не від липового шляху, а обтрушується з ласкавої місячної пороші, що тремтить над тобою...

Чи зможе художник змалювати ось такий петрівчанський** вечір? Щоб і невидиме літо йшло по стернях, щоб і полукипки, мов живі хліборобські надії, дихали житнім хлібом, щоб і місячна в'язь в'язалась на червоній пшениці, щоб і росиця падала з неї, мов світла сльоза? Ні, такого не намалюєш — тільки побачити зможеш (*М. Стельмах*).



II. За цим художнім зразком спробуйте описати осінній сад, або алею дерев над шляхом, або й групу дерев у променях призахідного сонця. Скористайтеся фотоілюстрацією.



69. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не відірвати очей, прикипіти очима (пильно, невідступно дивитися); вбирати очима (запам'ятовувати бачене); переводити очі (розглядати щось); робити великі очі (виявляти подив); вражати очі (привертати увагу); брати за серце (хвилювати); прийтися до серця (сподобатися); піднімати дух (підбадьорювати).

§ 9.

Написання *не* з дієсловами

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника¹) **не** майже завжди пишуть окремо: **не** *перешкоджати*, **не** *бачать*, **не** *чули*, **не** *стало*, **не** *зроблено*, **не** *прийшовши*, **не** *розуміючи*.

1. Разом **не** пишуть у дев'яти дієсловах: **ненавидіти**, **непритомніти**, **неволити**, **непокоїти**, **нехтувати**, **незчутися**, **нетерпеливитися**, **нездужатися**, **нетямитися**, які без **не** не вживаються.

2. З чотирма дієсловами **не** пишуть разом або окремо залежно від їхнього значення: **нездужати** (хворіти) і **нездужати** (не змогти), **неславити** (ганьбити) і **не славити** (не прославляти), **непокоїтися** (турбуватися) і **не покоїтися** (не лежати), **нестямитися** (втратити самовладання) і **не стямитися** (не відчувати, не вернутися до свідомості).

3. Разом **не** пишуть у префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: **недочувати** (погано чути), але **не дочути** (не почути); **недоїдати** (голодувати), але **не доїдати** (залишати їжу); **недолюблювати** (відчувати неприязнь); **недооцінювати** (неповною мірою оцінювати); **недобрати** (не збагнути).

4. Треба розрізняти дієслово **не має** (не володіє) і заперечне слово **немає** (нема), які пишуть по-різному.

70. Прочитайте прислів'я й поясніть написання *не* з різними формами дієслова.

1. Як не хоче, то ще гірше, як не вмів. 2. Доки не впрієш, доти й не вмівш. 3. Чого сам не любиш, того й іншому не чини. 4. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати. 7. Запас кишеню не рве і місця не перележить.

71. Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом і окремо.

1. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень (*Я. Баш*). 2. Аж тепер відчув [Олег], що непритомніє від перенапруги (*Іван Ле*). 3. Глухо зітхали хвилі, білі чайки непокоїлись над озером (*О. Гончар*). 4. Весь полк недолічувався тільки одного січовика (*Іван Ле*).

¹ Про написання *не* з дієприкметниками див. § 34.

5. Цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити (*І. Вільде*). 6. Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась (*Г. Квітка-Оснoв'яненко*). 7. Я й не стямилась, як кинулась тікати (*І. Нечуй-Левицький*).

72*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

I. 1. Я (не) навиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*). 2. Наша дума, наша пісня (не) вмре, (не) загине (*Т. Шевченко*). 3. Пrawdи зрадою ніколи (не) здолати (*Р. Братунь*). 4. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені (*І. Манжура*). 5. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок (*В. Кава*). 6. Птахи сильніше (не) покоїлись (*М. Коцюбинський*). 7. Хрипло крикаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків сонних сосон (*О. Копиленко*).

II. 1. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить (*А. Свидницький*). 2. Тривожне почуття зростало в серцях батьків, (не) покоїло їх день у день (*О. Полторацький*). 3. Він почав усіх боятися, усім (не) довіряти (*І. Франко*). 4. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай — (не) вчини, а добро роби (не) думаючи. 5. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі (*З тв. М. Рильського*). 6. Дехто, захопившись тракторами, може, вже (не) дооцінює коня (*Остан Вишня*). 7. Хіба то безсовісно, що я (не) досипав ночей, (не) доїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів? (*М. Кропивницький*).



Композиція “Іван Франко і світова література”
у Державному історико-культурному заповіднику “Нагуєвичі”

73*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не має* і *немає*.

1. (Не) має мудріших, ніж народ, учителів (*М. Рильський*). 2. Ніхто (не) має більшої любові, як той, хто душу покладає за друзів. 3. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та криваві події. 4. Люди сплять, спить і людське лихо, — лихо сили (не) має всю ніч. 5. Щастя такого (не) має людина ніколи. 6. Летить безумна пісня — стережіться! Бо жаль ваги (не) має... 7. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада (*З тв. Лесі Українки*).

74. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не знаючи сну й відпочинку (безперервно); не знаходити собі місця (бути дуже схвилованим); не йняти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); розуму не прикладу (не можу зрозуміти); нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не має Бога в серці (бездушний); тільки пташиного молока немає (є всього вдосталь).

§ 10. Суфікси дієслів

75. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від іменників (кінцевий суфікс *-ти* не враховуйте).

1. Зима — зимувати, мандри — мандрувати, сила — силувати, майстер — майструвати, копія — копіювати, нерви — нервувати. 2. Мир — мирити, лад — ладити, коса — косити, вага — важити. 3. Повага — поважати, сідло — сідлати, обід — обідати, блиск — блищати.

76. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від прикметників.

1. Хворий — хворіти, білий — біліти, чорний — чорніти. 2. Блідий — бліднути, кислий — киснути, густий — гуснути. 3. Добріший — добрішати, кращий — кращати, ближчий — ближчати.

77. Простежте, яких відтінків значення і якого виду надають дієслову суфікси *-увати* та *-нути*.

1. Розпитати — розпитувати, супроводити — супроводжувати, розплутати — розплутувати, відвідати — відвідувати, повторити — повторювати. 2. Тупати — тупнути, усміхатися — усміхнутися, бризкати — бризнути, грюкати — грюкнути.

78. Дослідіть, звертаючи увагу на наголос, коли дієслівний суфікс *-ув-* переходить в *-ов-*.

Розташувати — розташувувати — розташований; розбудувати — розбудувувати — розбудований; підмалювати — підмалювувати — підмальований, відпрацювати — відпрацювувати — відпрацьований; опітувати — опітуваний; вигукувати — вигукуваний. А також у віддієслівних іменниках: риштування — риштовання, групування — угруповання.



1. Дієслова від іменників творяться за допомогою суфіксів **-ува-**, **-и-**, **-а-**.

2. Дієслова від прикметників творяться за допомогою суфіксів **-і-**, **-ну-**; від вищого ступеня — за допомогою суфікса **-а-**.

3. Суфікс **-ува-** звичайно вказує на тривалість дії (недоконачний вид); суфікс **-ну-** вказує на одноразовість дії (доконаний вид).

4. Суфікс **-ув-** переходить в **-ов-** під наголосом.



79. Утворіть дієслова від поданих іменників.

Зима, диво, жарт, галас, гальмо, хиба, каприз, стимул, шана, тавро, шпара. Мороз, міст, смак, дзвін, сурма, позолота, щастя.

80. З'ясуйте, від яких іменників утворено дієслова *веслувати*, *зондувати*, *штампувати*, *дернувати*, *поцяткувати*, *нагнітати*.



81. Утворіть дієслова від поданих прикметників.

Рожевий, рябий, байдужий, радий, свіжий, голодний, кам'яний. Важчий, вужчий, ширший, легший, тонший,

82. Поясніть, яким значенням різняться дієслова, що стоять парами. З дієсловами однієї з пар складіть речення.

Чорніти — чорнити. Біліти — білити. Дрібніти — дрібнити. Зліти — злити. Дуріти — дурити. Кривіти — кривити. Старіти — старити.

83. З'ясуйте, які зміни сталися з твірною основою в поданих дієсловах при заміні суфіксів.

1. Захистити — захищати, пригостити — пригощати, наблизити — наближати, проїздити — проїжджати. Кидати — кинути, глядіти — глянути, холодити — холонути, глитати — поглинути.

- 84. I.** Прочитайте уривок, знайдіть дієслова й визначте (якщо вони похідні), як вони утворилися: від яких частин мови і за допомогою яких засобів.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворухилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її діткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вибулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце (*Б. Харчук*).

- II.** Фарби яких кольорів знадобилися б вам, якби ви захотіли намалювати описану вище картину?



- 85. I.** Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому всі засоби, якими передано зміну кольорів перед настанням ночі.

Сонце вже сховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузенький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я, геть далеко за молотом**, темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше; освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібними білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубині крила. Се впало зненацька літне смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко, далеко на самім горизонті леліло опалове** світло — одблиск сонця... От ще хвилинка, і горизонт стане фіалковим, ще хвилинка, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широкую, золоту, прозору путь... (*Леся Українка*).



II. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план (*тінь від гір, хвилі на площині моря, відблиски сонця тощо*), запам'ятайте окремі вислови.



III. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть захід сонця, звернувши увагу на зміну освітлення й кольорів.



86. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тішити око (справляти приємне враження); душа радіє (хтось відчуває задоволення); серцем радіти (відчувати втіху); розгодинилося на серці (з'явився гарний настрій); почувати себе на сьомому небі (бути щасливим); дурити голову (обманювати); дуріти з жиру (поводитися нестримно, порушуючи моральні норми).

§ 11.

Перехідні й неперехідні дієслова



Залежно від того, яке питання ставиться від дієслова до іменника, залежного від нього, розрізняють дієслова **перехідні** й **неперехідні**.

87. Зверніть увагу на те, яке питання ставиться від перехідних дієслів і в якому відмінку стоїть при них додаток (з прийменником чи без прийменника). З цього зробить висновок, які дієслова перехідні, а які — неперехідні.

Перехідні дієслова: загострити (кого? що?) олівця; напишете (кого? що?) твір; посіють (кого? що?) пшеницю; зірвавши (кого? що?) яблуко; зустрічаючи (кого? що?) друга; відвідай (кого? що?) подругу.

Неперехідні дієслова: дбати (про кого? про що?) про людей; узявшись (за кого? за що?) за роботу; надійся (на кого? на що?) на себе; дякуємо (кому? чому?) вчителям; запобігаючи (кому? чому?) лихові; нехтувати (ким? чим?) небезпекою; бракує (кого? чого?) досвіду.

88. Зверніть увагу на те, у якому відмінку стоїть додаток після перехідного дієслова, якщо перед таким дієсловом є заперечна частка *не*. Зробіть з цього висновок.

Купила хліб — не купила хліба, прочитав книжку — не прочитав книжки; закінчивши справу — не закінчивши справи, відчини вікно — не відчиняй вікна.



1. Від перехідних дієслів ставиться питання *кого? що?* Додаток при перехідному дієслові стоїть у знахідному відмінку без прийменника. Усі інші дієслова — неперехідні.

2. Якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка *не*, то додаток при ньому стоїть у родовому відмінку.

89. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова і визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

1. Правда ясніша від сонця, та її з свічкою шукають. 2. Всяк про правду трубить, та не всяк ту правду любить. 3. За правду не сердися, здійми шапку й поклонися. 4. Правди, як шила в мішку, не сховаєш. 5. Засип правду хоч злотом, затопчи її болотом, а вона все наверх спливе. 6. Не шукай правди в інших, коли в тебе її нема.

90. I. Усі дієслова на *-ся (-сь)* належать до неперехідних. Подані дієслова запишіть у дві колонки: 1) з кінцевим *-ся* (неперехідні); 2) без кінцевого *-ся* (тут вони всі перехідні).

Очистити, звільнився, усамітнитися, купуючи, стережете, няньчаться, скулившись, скропивши, вирядився, зморитесь, пам'ятає, зменшіть.



II. З других букв кожного слова складіть пропущені два слова у прислів'ї: “Не ... вір”.



- 91. I.** Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з перехідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Квітує жито, збагни істину, кажучи правду, згнітивши серце, вчитавшись у текст, синіє небо, стелиться туман, сиджу в кімнаті, наслідуємо батьків, втратив рівновагу, поважаймо себе, усміхаючись до дитини, дякую вам.



- II.** З других букв дієслів складіть пропущені два слова у вислові французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *“Треба..., щоб знати хоч трохи”*.

- 92.** Подані парами дієслова введіть у короткі речення. З'ясуйте, які дієслова перехідні, а які — неперехідні та як це залежить від їхнього лексичного значення.

Біліти — білити, зазеленіти — зазеленити, молодіти — молодити, покращати — покращити.

- 93*.** Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Перемагай труднощі розумом, а (небезпека) досвідом. 2. В когось (розум) не позичиш. 3. Вчися чужого (розум), та (свій) не загуби. 4. (Розум) не купують, а набувають. 5. Голова не на те, щоб тільки (кашкет) носити. 6. Не рубай (та гілляка), на якій сидиш. 7. Шануй свою (голова), бо друга не виросте.

- 94.** Прочитайте вірш. Випишіть з нього окремо перехідні й неперехідні дієслова.

Не славте кобзаря піснями голосними:
Дзвенить йому хвалу його тридцятиструнна.
Колись він заблищить між душами ясними,
І зникне вся хула ворожа, нерозумна.
І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця зцілющою водою покропляти,
І рани гоїти, і сльози обтирати.

П. Куліш



95. I. Прочитайте початок легенди. Випишіть тільки перехідні дієслова разом з додатками, які відповідають на питання *кого? що?*

Се було в початку віків. Новостворений світ сяв чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла Божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і зливалось з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: “Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ними смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого”.

Злий дух вийшов чорним димом з лона землі і огненною хмарою полинув понад землею. Він пролітав над долинами, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні дерева клонили додолу важкі віти... (*Лєся Українка*).



Пам'ятник Лєсі Українці,
м. Новоград-Волинський

- II. Продовжіть легенду. Які лиха злий дух ніс між людей на землі? Як люди протистояли злу? Продовження запишіть.
96. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

Батько, повернувшись додому, побачив, що діти б'ються.

— Микольцю, хто розпочав бійку? — запитав він суворо.

— Усе почалося з того, що Івась дав мені здачі.

97. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як води в рот набрати (замовкнути на якийсь час); не нюхати порошу (не мати досвіду в чому-небудь); обминати гострі кути (уникати суперечок); насипати на хвіст солі (не могли щось комусь вдіяти); хоч кіл на голові теши (не можна переконати чиеїсь упертості); потрібний як собаці другий хвіст (зовсім не потрібний).

§ 12.

Неозначена форма дієслова



Неозначена форма (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число, лише називає дію або стан і відповідає на питання *що робити?* або *що зробити?*

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти**: *допомагати*, *уміти*, *рости*, *знайти*. Суфікс **-ть** допускається лише в розмовному та художньому стилях: *уміть*, *жизть*, *працювать*.

Частину неозначеної форми без суфікса **-ти** називають основою інфінітива: *говори-ти*, *мовча-ти*, *дія-ти*, *плив-ти*, *ми-ти*.

98. Дослідіть, якими членами речення може виступати неозначена форма дієслова.

1. Першою думкою в Остапа було (*хто? що?*) тікати (*М. Коцюбинський*). 2. Згодом Богдан (*що зробив?*) почав прощатись (*Леся Українка*). 3. Хоча б скоріше (*що робилося?*) почало світати! (*І. Вільде*). 4. Гнат виніс теляті (*кого? що?*) їсти (*М. Коцюбинський*). 5. Стала наближатися година (*яка?*) рушати в дорогу (*С. Васильченко*). 6. Стомились хлопці, зупинилися (*з якою метою?*) спочити.



Неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом речення. Найчастіше вона входить до складу присудка.

99. Прочитайте уривок з народної історичної пісні, знайдіть дієслова в неозначеній формі.

“Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!” —
“Ой як мені не пугати,
Що хочать байрак вирубати,
А мені нігде прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Малих діток виглядіти”.
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...



- 100. I.** Подані дієслова запишіть у три колонки з основою інфінітива на: 1) *-а*; 2) *-и, -і*; 3) приголосний.

Бриніти, ділити, змогти, осяяти, зволікати, вділити, розмовляти, понести, знітитися, з'єднати, звести, з'їжджати, воліти, впливти, з'їздити.



- II.** З других букв складіть пропущені три слова у вислові німецького філософа XVIII ст. Йоганна Гердера: “*Хто не любить..., не заслуговує на ім'я людини*”.

- 101. I.** Випишіть з уривка всі дієслівні форми й поряд допишіть неозначену. У дужках скорочено позначте вид, наприклад: *веде* — *вести (н.в.)*.

У напільне вікно видно дорогу, що веде з поля. Тиміш, малий коваленко, годинами не відводить від неї очей. Ген вдалині закуріло, завертіло, все ближче й ближче — котиться, пританцьовуючи, вихор, крутить пилюгу, солому, листя, виростає, ширшає, вже підступив до хати, вже затулив порохом усе поле і небо та й увігнався в село, ще поширшав, ще повищав — і лопнув, як булька, зоставивши всередині кілька тремтячих бадилін та гусяче перо. І занімала дорога. Причайлась, погасло на ній все. Там, де ховається в житі, блакитніє злегка.

— Не дивись на вихор, — каже мати (Є. Гуцало).

- II.** Розпитайте в старших людей про повір'я, пов'язані з вихором, і запишіть їх.



- 102. I.** Запишіть дієслова підряд у колонку й біля кожного з них допишіть синоніми з довідки, поданої нижче.

Ослабнути, хитатися, держати, куйовдити, обманути, юрмитися, спускатися, схуднути, вештатися, насмілитися, скиглити.

Синоніми: волочитися, зважитися, з'їжджати, змарніти, коливатися, кошлатити, нити, охлянути, ошукати, товпитися, тримати.



- II.** З других букв дописаних синонімів складіть два пропущені слова у вислові російського письменника А. Чехова: “*Потрібно виховувати в собі смак до...*”.

- 103. I.** Прочитайте уривок. Придивіться, як автор по-різному будує речення зі словами *неприємно* і *приємно*. Чи завжди після цих слів вживають неозначену форму дієслова?

Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю приємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба кляне або коли йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси або гуска сичить біля ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходиться додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись

у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока**. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску й крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками (О. Довженко).



II. Проведіть дискусію на тему “Що приємно, а що неприємно”, хай кожен у класі висловить свої міркування.

104. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Припасти до серця (сподобатися); кортить як меду лизнути (дуже хочеться); ждуть як свяченої паски (нетерпляче очікують); як би хто на сто коней висадив (дуже радий, щасливий); носиться як з писаною торбою (приділяє надмірну увагу), як у Бога за пазухою (безтурботно, привільно жити); як вареник у сметані (дуже добре, можливо).

§ 13.

Підсумкове повторення теми
“Загальні відомості про дієслово”

105. Розкажіть про дієслово в цілому за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *сказати, сказано, кажучи, сказавши...*
2. Змінні форми дієслова: *сказав, скажу, сказаний...*
3. Дієслова доконаного виду: *запитати, зів'яв, побачить...*
4. Дієслова недоконаного виду: *зберігати, милуюся, співатимуть...*
5. Перехідні дієслова: *зірвати (кого? що?) яблуко, зустрів (кого? що?) друга...*

6. Неперехідні дієслова: *дякував (кому? чому?) друзям, порадився (з ким? з чим?) з мамою...*

II. Творення дієслів.

1. Префікси дієслів: *вбігти, забігти, перебігти, понабігати...*
2. Суфікси дієслів: *колядувати, біліти, стукнути...*

III. Написання *не* з дієсловами.

1. Дев'ять дієслів, з якими *не* завжди пишеться разом: *нехтувати, не-навидіти...*
2. Чотири дієслова, з якими *не* може писатися і разом, і окремо: *нездужати і не здужати...*
3. Дієслова з префіксом *недо-*: *недобачати і не добачати, недоїсти і не доїсти...*
4. Розрізнення *немає* і *не має*: *немає часу і не має часу...*
5. Написання *не* з дієсловами в усіх інших випадках: *не знаю, не чувано, не розуміючи...*



106. Випишіть з прислів'їв дієслова й схарактеризуйте їх (вказіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці “Характеристика дієслова в цілому”, наприклад: *падає* — 222 (це означає: способова форма, недоконаний вид, неперехідне).

I. 1. З неба хліб не падає. 2. З полови хліба не спечеш. 3. Краще їсти хліб з водою, ніж жити чужиною. 4. Усього хліба не поїси. 5. Надіявся на пироги та борщу не їв. 6. З'ївши калач, берися знов до хліба.

II. 1. Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра. 2. Чужої роботи ніколи не переробиш. 3. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу.

4. Не навчившись, і постола не сплетеш. 5. Швидкої роботи ніхто не хвалить. 6. Роби не язиком, а руками.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид	Перехідність
	1	2	3
0	—	—	—
1	неозначена	доконаний	перехідне
2	способова	недоконаний	неперехідне
3	дієприкметник		
4	форма на <i>-но, -то</i>		
5	дієприслівник		

Примітка. Цифровим кодом користуємося так. Наприклад, у реченні *Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав видовисьько туманне (М. Рильський)* потрібно схарактеризувати дієслова *присівши* і *розглядав*. Перше дієслово має такі граматичні значення: форма — дієприслівник, ця характеристика стоїть проти цифри 5; доконаний вид — проти цифри 1; неперехідне — проти цифри 2. Отже, записуємо: *присівши* — 512. Так само характеризуємо дієслово *розглядав*: способова форма (2), недоконаний вид (2), перехідне (1). Отже, записуємо: *розглядав* — 221. Цифрове кодування дає змогу уникнути громіздких записів і полегшує перевірку.

107*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Не) давши слова — держись, а давши — кріпись. 2. Один подає, вісім кладе і кричать — (не) навалюй. 3. (Не) продавай вовка, поки (не) вбив. 4. (Не) замочивши ніг, (не) зловиш рибки. 5. Ложкою (не) вичерпаєш води з моря. 6. (Не) має нічого схованого, що б (не) об'явилося. 7. З пісні слова (не) викидають і свого (не) вставляють.

108*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ти ходиш сама; блукаєш, як сирітка, (не) доб'єшся від тебе слова (М. Кропивницький). 2. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає й (не) досипає (І. Нечуй-Левицький). 3. Моє око всього (не) доглядить (Марко Вовчок). 4. Купець той багато неправди робив: мірявши — (не) домірював, важивши — (не) доважував, дурив людей (Грицько Григоренко). 5. Газети до них (не) доходять, людей просвічених вони (не) бачать (І. Нечуй-Левицький).

109*. Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час мовчу. 3. Біжать два брати, один одного (не) доженуть.

Відгадки: велосипед, вітер, риба.

110. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Кожна жилка дрижить (охоплює сильне переживання); аж жижки тру-сяться (охоплює сильне бажання, бере страх); бути як на голках (тривожитися, переживати); мороз іде поза шкірою (моторошно); почув мурашки за спиною (стало страшно); ускочити вище халаяв (потрапити в скрутне становище).



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

IV. Персоніфікація як елемент тексту



Щоб краще уявити перебіг якогось природного явища чи поведінку тварин, ми їм приписуємо людські якості, персоніфікуємо, тобто олюднюємо.

Прочитайте наступні три тексти й визначте, які людські риси автори приписали тваринам. Спираючись на свої спостереження над текстами, опишіть поведінку добре відомої вам тварини або складіть казку, героями якої будуть тварини.

111. I. Прочитайте уривок, знайдіть дієслівні форми з префіксами і поясніть, якого додаткового значення надають їм ці префікси.

Одного разу поїхали ми вудити рибу. Дійшов з нами до берега кіт Чудило, а в човен не поліз, не схотів. Вибравсь на дошку, що коло неї перуть білизну, й сидить на тій дошці над водою.

А під дошкою гуляють маленькі рибки-верховодки. Дивиться на них згори кіт Чудило, — мабуть, смачні рибки, та в мокрому місці плавають. Дививсь, дививсь та й заснув на сонечку.

Наловили ми багато верховодок. Був у нас здоровенний синій глек, той, що воду ставлять коло умивальника. Зачерпнули ми тим глеком води і напустили туди верховодок повно. І попливли човном додому.

Прокинувся кіт Чудило, протер лапками очі й дивиться, чи не привезли ми йому чогось смачненького. Полазив у нас по плечах, по кишнях —

немає нічого. Тоді як глянув у наш глек — і закам’янів. Рибок у глеку так рясно, що води між ними не видно. Плавають, плутаються, одна на одну налазять — аж чорно в глекові (М. Йогансен).

II. Перекажіть текст своїми словами й переказ запишіть.

112. I. Прочитайте уважно текст і випишіть усі дієслова разом з часткою *не*.

От добре, що Василь щигликів приніс. Буде робота. Ще й яка. Бо то й їсти треба їм дати, і напоїти, і в клітці лад зробити, щоб було чисто.

І хлопець пильнував своїх пташок. А вони таки ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала і не мають куди голосу пустити, може, їм зерно не смакує, а може б, так до води досипати цукру?

Аж одного дня, як був тільки з татом, спитався:

— Тату, а чому ті щиглі не співають?

Тато надумувався хвилину. А тоді:

— Бо вони в неволі, сину.

— В неволі?

— Кажу тобі: в неволі. І тому не хочуть співати.

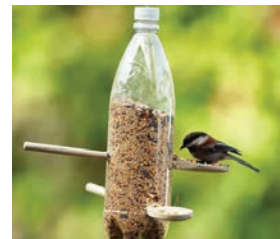
— Так, як козаки у каторзі турецькій?

— Так само.

— А козаки таки співали: “Ой нема ні вітру, ні хвилі із нашої України”.

— Бо це були козаки, а щиглики лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх з хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі (Б. Ленкий).

II. Проведіть у класі розмову про те, як треба оберігати пташок. Пригадайте, як ви рятували пташку. Скориставшись малюнками, розкажіть, як можна зробити годівничку для синичок.





Альманах

Твір четвертий (Михайликів)



Моєму маленькому братикові

КОТИК І ВЕДМЕЖА

Котик заблукав у лісі. Побачило його ведмежа та й питається:

— Ти хто такий?

— Я котик. А ти хто?

— Я ведмедик.

— О, який ти великий, — каже котик.

— А ти такий маленький, — каже ведмежа й питається: — Ти любиш гратися?

— Люблю. І ще люблю м'ясо й тепло. А ти?

— А я люблю мед і поспати.

От почали вони гратися.

— Давай борюкатись, — каже ведмежа.

Ведмежа сильно, лапи в нього здоровенні, а котик маленький, лапки дрібненькі. Як стисне його ведмежа, йому боляче робиться.

— Ой, краще давай доганяти один одного, — каже котик.

Котик легенький, спритний: як побіжить, то клишоноге ведмежа ген-ген позаду залишається.

— Краще будемо в схованки гратись, — каже воно.

Першим почало ведмежа ховатися: розгребло купу бурого листа — аж звідти мишка вискочила. Котик схопив мишку і добре поснідав. Настала котикова черга ховатися. Поліз він на дерево. А там у дуплі бджоли гудуть. Котик хутенько скотився на землю і про все ведмедикові розповів. Ведмежа аж підскочило, так зраділо, що є мед, і мерщій поповзло нагору. Поласувало воно добре медом і лягло перепочити. А котик сидить і труситься від холоду, бо була вже пізня осінь.

— Лягай коло мене, — каже йому ведмежа. — Притулися мені до спини.

Котик так і зробив: скрутився калачиком коло ведмежати, ще й пісню заспівав:

— Мур-р — мур-р, мур-р — мур-р!

Заслухалося ведмежа в котикову пісню й заснуло. А котик зігрівся і теж заснув.

113. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку для свого маленького братика чи сестрички, а якщо їх у вас немає, то для будь-яких знайомих вам діток. Свою казку запишіть.

СПОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

§ 14. Способи дієслова



Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувається, відбувалася чи відбуватиметься. Дієслова в дійсному способі відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитимемо?* і под.: *вчу, вчив, вивчили, вивчимо, вчитимемо.*

Умовний спосіб виражає бажану або можливу за певних умов дію. Дієслова в умовному способі відповідають на питання *що робив би? що робила б? що зробили б?* і под.: *вчив би, вчила б, вивчили б.*

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання *що роби? що зроби? що робімо?* і под.: *вчи, вчімо, вивчіть.*

114. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Способи дієслова

Спосіб	Яку дію виражає?	На які питання відповідає?



Дієслова за часами змінюються тільки в дійсному способі. Дієслова в дійсному способі можуть позначати чотири часи і мають шість часових форм.

Дієслова в умовному й наказовому способах за часами не змінюються.

115. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання, що під таблицею.

Характеристика способових форм дієслова

Цифровий код	Спосіб	Час	Рід	Особа	Число	Дієвідміна
	4	5	6	7	8	9
0	—	немає	немає	немає	—	—
1	дійсний	теперішній	чоловічий	1-а	однина	перша
2	умовний	минулий	жіночий	2-а	множина	друга
3	наказовий	давноминулий	середній	3-я		архаїчна
4		майбутній простий				
5		майбутній складний				
6		майбутній складений				

Дослідіть, у якому способі дієслова змінюються за часами. Скільки є часів дієслова і часових форм?

116. Прочитайте три тексти і з'ясуйте, чи описувані в них дії однаково реальні. У яких способах стоять дієслова в цих текстах?

I. Влітку ми часто ходимо в ліс. Там збираємо малину, гриби, дихаємо свіжим, чистим повітрям і просто милуємося природою.

II. Влітку частіше ходіть у ліс. Там збирайте малину, гриби, дихайте свіжим, чистим повітрям і просто милуйтеся природою.

III. Скоріше б літо прийшло. Ми б ходили в ліс. Там би збирали малину, гриби, дихали б свіжим, чистим повітрям і просто милувалися б природою.



117. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому способів форми дієслова й визначте їхній спосіб.

Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. Цілий день би стояв, та дер-

жав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змія у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пава...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробує, Федько усяку собаку випередить (В. Винниченко).



- 118. I.** Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному; 2) у наказовому; 3) в умовному способі.

Зустріньмо, плакаємо, вступився б, скажіть, люблять, зберегли, пробачте, нагадаймо, світало б, в'їжджай, дістався, стихне, розповіла б, любили б, вникніть, рушай, тьмяніють.



- II.** З других букв кожного слова складіть пропущені три слова у вислові В. Сосюри: “Всім серцем..., — і вічні ми будемо з нею”.

- 119.** Прочитайте прислів'я. Випишіть з них дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці “Характеристика дієслова в цілому” та колонки “Спосіб” з таблиці “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *засяє* — 212.1 (тобто: способова форма, доконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб). Після кожних трьох цифр у коді ставимо крапку (як у прикладі), щоб легше було читати.

1. Після дощу і сонце засяє. 2. Гріло б ясне сонце, а місяць як хоче. 3. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 4. Сади деревину — будеш їсти садовину. 5. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 6. Роби, небоже, то й Бог pomoже. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

- 120. I.** Прочитайте текст і випишіть з нього дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням. Зверніть увагу на порівняння, які стосуються павутиння.

Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалася на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось (*І. Нечуй-Левицький*).



- II.** Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як пливають у ньому павутинки, як вони обснуюють усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту і малюнок.
- 121.** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Бабине літо (теплі, сонячні дні на початку осені; павутиння, що літає в цю пору в повітрі); триматися на павутинці (перебувати в загрозовому становищі); на краплинку (трохи); крапля в мові (мізерна частина чогось); дмухни — і розсиплеться (тендітний, нетривкий); радий небо прихилити (хтось готовий усе зробити заради когось); з роси та з води (побаження щастя й достатку).

§ 15. Дійсний спосіб. Часи дієслова



Дієслово в дійсному способі може бути в теперішньому, минулому, давноминулому і майбутньому часах. Час визначають за моментом повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання *що роблю? що робиш?* і т.д.: *пишу, пишеш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася до повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання *що робив? що зробив?* і т. д.: *писав, написав* і т.д.

Давноминулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася перед якоюсь іншою минулою дією. Дієслово в давноминулому часі відповідає на питання *що був робив?, що був зробив?* і т.д.: *був збирався, був зібрався* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання *що зроблю? що буду робити?* і т.д.: *напишу, буду писати, писатиму* і т.д.

122. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

123. Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживати:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гукую* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).



1. Часи дієслова характеризують за такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	<i>що роблю? що робиш?</i> і т. д.
минулий	до повідомлення про неї	<i>що робив? що зробив?</i> і т. д.
давноминулий	перед іншою минулою дією	<i>що був робив? що був зробив?</i> і т. д.
майбутній	після повідомлення про неї	<i>що зроблю? що робитиму?</i> і т. д.

2. Дієслова доконаного виду вживають тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недоконаного виду — в усіх часах.

124. Прочитайте уривок із письменникового щоденника. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залежить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, долину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу поживу я, втішу своє серце... Лечу (О. Довженко).



125. I. Запишіть дієслова у три колонки залежно від того, в якому часі їх ужито: 1) у теперішньому; 2) у минулому; 3) у майбутньому.



Озираюся, стужавіло, чекає, радів, стихне, милуватимусь, сміємо, сказали, кланяються, змерзне, мерехтить, вернемося, блиснув, смеркає, знатимемо, сюрчали, збагнули, можете, німуватиме, заїжджав, дякуємо.



II. З других букв складіть шість недописаних слів у рядку з народної пісні: “Чом, чом..?”.

126. I. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієслова в дійсному способі і схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці “Характеристика дієслова в цілому” та колонок “Спосіб” і “Час” таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (наприклад: *годує* — 221.11).

1. Земля-мати всіх годує. 2. На чорній землі біла пшениця родить. 3. Аби посіяв вчасно, то й вродить рясно. 4. Посієш впору — будеш мати зерна гору. 5. Не вродив мак — перебудемо й так. 6. З щастя та горя скувалася доля. 7. Як прийде лихо — почухасься, де й не свербить.

II. Подумайте над тим, чому, якщо п'ята цифра 1, то друга — обов'язково 2. Яка тут залежність?

127. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова в дійсному способі й, ставлячи питання, визначте, в якому часі їх ужито.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара була така — то ні; а всеньке життя прослабувала, нездужалося їй. Якого кетяга не дістане, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкувато пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також (Є. Гуцало).



II. Розкажіть усе, що ви знаєте, про калину: яка вона на вигляд навесні, коли цвіте, й восени, коли ягоди достигнуть; який у неї смак, як її збирають і як зберігають; що виготовляють з неї. Свою розповідь запишіть.

128. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній час.

— Тату, коли я виросту, то стану полярним дослідником. Я хочу вже зараз розпочати тренування.

— От і чудово, Микольцю. Ти добре вирішив.

— Ти даватимеш мені щодня гроші на морозиво, щоб я звикав до холоду.

129. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ще й на світ не зоріло (не світало); на світ благословляється (починає світати); багато води сплило (минуло багато часу); як вода зміла (раптово зник); голова йде обертом (приголомшений, розгублений); клубок застряг у горлі (спазми стискають горло від сильного переживання); куди душа забажає (будь-куди).



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

V. Рецензія на художній твір



Прочитавши якийсь художній твір, ми хочемо своїми враженнями від нього поділитися зі своїми друзями, знайомими, порадити їм прочитати його або відрадити їх від цього. Як це робити?

1. Спочатку треба назвати точно сам твір і його автора, а також його обсяг та місце й рік видання.

2. Після цього слід кількома реченнями визначити тему й основну думку твору.

3. Далі конкретно аналізуємо окремі епізоди, твердження, наскільки вони цікаві, вдалі, правдиві чи, навпаки, хибні, надумані, пустопорожні. Для цього посилаємося на конкретні факти як із самого твору, так і з життєвого досвіду.

4. Нарешті робимо висновок про цінність твору.

Уважно прочитайте зразок рецензії з тим, щоб самому написати рецензію на книжку, яку ви повністю прочитали, тобто порекомендувати або не рекомендувати її іншим. Але спочатку спробуйте усно в класі розповісти про прочитану вами книжку.



Альманах
Твір п'ятий (Оленчин)



“ЩО ЗАХОЧУ, ТЕ Й РОБЛЮ!”

(Рецензія на казку В. Симоненка “Подорож у країну Навпаки”.— К.: Посередник, 2005. — 32 с.)

Хто з нас не знає, як не хочеться робити того, що тобі загадують. Скажуть поскладати книжки, а тобі в цей час хочеться телевизор дивитися. Скажуть помити посуд, а ти краще б тим часом у магазин по хліб збігала.

Отож і чотирьом хлопцям з казки В. Симоненка не хотілося слухати маму й тата, умиватися день при дні, розважати сестричку, поливати квіти. Ну що ж, тоді, будь ласка, мандруйте туди, де будете робити, що вам заманеться. Але й з вами там чинитимуть так само. Побачимо, що з того вийде.

Доки хлопці “цілий день брикали, грались, реготали і качались”, “рвали з дуба дині і з куців серед левад смакували шоколад”, то все було гаразд. Але ось “вожки в штанях синіх” привели їх до грізного царя Невмиваки — і тут їхнє раювання скінчилося. Бо й Невмивака з ними робить, що хоче. Ще добре, що в цьому царстві Навпаки й свині теж роблять, що хочуть. А то б хлопцям було вже зовсім непереливки.

От тоді їм і “закортіло всім додому”. Краще вже доглядати сестричок, поливати квіти, слухати маму й тата, ніж мають з тобою робити, що кому заманеться.

Мова поеми багата й точна, вірш музикальний, співучий.

Книжка гарно ілюстрована. Обличчя її головних героїв симпатичні, привабливі. Книжка принесе радість багатьом юним читачам.

- 130.** Прочитайте Оленчину рецензію. Спробуйте й ви розповісти про якийсь невеликий твір — віршовий чи прозовий. Прочитайте твір уважно кілька разів, визначте його основну думку, уявіть усі змальовані автором картини. Можете для цього взяти навіть твір, який ви вивчали на уроках позакласного читання.

§ 16.

Теперішній і майбутній простий часи



Дієслова в теперішньому часі (*що роблю?*) і в майбутньому простому (*що зроблю?*) змінюються однаково: *пишеш* чи *напишеш*, *бачиш* чи *побачиш*. Різняться вони лише видом: теперішній час — недоконаний вид, майбутній простий — доконаний.

Дієслова в теперішньому і в майбутньому простому часах за характером закінчень поділяються на дієвідміни. Вміти визначати дієвідміну дієслів потрібно для того, щоб правильно писати їхні особові закінчення.

- 131.** Пригадайте, що таке закінчення і як визначаємо їх. Прочитайте вголос змінювання дієслів у теперішньому часі і визначте в них закінчення — буквені й звукові. Накресліть дві однакові таблиці (подібні до наведеної нижче) і впишіть у першу з них буквені закінчення, у другу — звукові (буквені закінчення позначайте так: *-у, -ю* і т. д.; звукові — *[у], [е]* і т. д.).

Число	Особа	Дієвідміни			
		I дієвідміна		II дієвідміна	
однина	1-а	<i>беру</i>	<i>даю</i>	<i>біжу</i>	<i>стою</i>
	2-а	<i>береш</i>	<i>даєш</i>	<i>біжиш</i>	<i>стоїш</i>
	3-я	<i>бере</i>	<i>дає</i>	<i>біжить</i>	<i>стоїть</i>
множина	1-а	<i>беремо</i>	<i>даємо</i>	<i>біжимо</i>	<i>стоїмо</i>
	2-а	<i>берете</i>	<i>даєте</i>	<i>біжете</i>	<i>стоїте</i>
	3-я	<i>беруть</i>	<i>дають</i>	<i>біжать</i>	<i>стоять</i>

- 132. I.** Зробіть висновок, за чим змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах.
- II.** Зробіть висновки:
- у якій особі дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення;
 - якими буквами і звуками різняться закінчення дієслів I і II дієвідмін в інших особах.
- 133.** Зробіть висновок, які дієслова належать до I, а які — до II дієвідміни.

134. I. Порівняйте написання й звучання деяких форм дієслова і зробіть висновок про розбіжності між ними.

Вчишся [ўчис´:а], вчиться [ўчиц´:а], вчатся [ўчац´:а], снишся [снис´:а], сниться [сниц´:а], сняться [сн´ац´:а].

II. Простежте, коли в закінченнях дієслів теперішнього й майбутнього простого часів пишуть м'який знак.



1. Дієслова в теперішньому й майбутньому простому часах мають такі закінчення:

Число	Особа	Буквені закінчення		Звукові закінчення	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
однина	1-а	-у, -ю	-у, -ю	[y]	[y]
	2-а	-еш, -єш	-иш, -їш	[еш]	[иш], [їш]
	3-я	-е, -є	-ить, -іть	[е]	[ит´], [ит´]
множина	1-а	-емо, -ємо	-имо, -імо	[емо]	[имо], [імо]
	2-а	-ете, -єте	-ите, -іте	[ете]	[ите], [іте]
	3-я	-уть, -ють	-ать, -ять	[ут´]	[ите], [ат´]

2. У теперішньому та майбутньому простому часах дієслова змінюються за особами й числами.

3. У першій особі однини дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення.

В інших особах, крім третьої особи множини, дієслова I дієвідміни мають у закінченнях голосний [e] (на письмі *е* або *є*), дієслова II дієвідміни — голосні [u] або [i] (на письмі *и* або *ї*).

У третій особі множини дієслова I дієвідміни мають закінчення [ут´] (на письмі *-уть* або *-ють*), дієслова II дієвідміни — [ат´] (на письмі *-ать* або *-ять*).

4. До I дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звук [e], а в третій множини — закінчення [ут´].

- 135.** Прозмінуйте в теперішньому часі дієслова *хочу* (як беру), *знаю* (як даю), *мовчу* (як біжу) і *клею* (як стою).



- 136.** Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть дієслова в теперішньому часі і, орієнтуючись на закінчення, визначте їхню дієвідміну.

Шумить, гуде та дібровонька,
У три ряди та й посаджена...

Край дороги та й козак лежить,
В правій руці та коня держить.

А лівою та росу бере
Та до свого та серця кладе.

- 137. I.** Орієнтуючись на закінчення (на букви *е, є* та *и, ї*), запишіть дієслова у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Вірите, питаємо, точить, стружете, скреготиш, тріскаєте, волочиш, біліє, кричите, збережеш, дивишся, зникне, встелите, гноїться, кинете, зможеш, вивчишся, змінимо.



II. З других букв кожного слова складіть три пропущені слова у вислові Шарля Монтеск'є: *“Немає вищого покликання, як бути ... багатьом людям”*.

- 138.** Перепишіть прислів'я, вставляючи, де треба, м'який знак.

1. Як гукают..., так і відгукуют...ся, як зовут..., так і одзивають...ся. 2. Біля чого потреш...ся, того й сам набереш...ся. 3. Мудрий безумному з дороги вступає...ся. 4. Що думаєш.. сказати, спершу обміркуй. 5. Хто свої мови цураєт...ся, хай сам себе стидаєт...ся.

- 139.** Прочитайте уривок вголос, правильно вимовляючи буквосполучення *-иця* і *-ться*.

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину...

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я! (Є. Гуцало).



140. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте особу кожного.

- Сидить мала Галинка коло стола й пише.
— Що ти робиш, доню? — питає мама.
— Пишу листа Марійці.
— Але ж ти писати ще не вмієш.
— Дарма! Адже Марійка теж ще не вміє читати.

141. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Усе тече, усе змінюється (цей вислів належить давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса; є ще й інший варіант цього вислову: “Усе рухається, і ніщо не стоїть на місці”). 2. Юпітере, ти сердишся, отже, ти неправий (так нібито звернувся до Юпітера Прометей під час суперечки між ними). 3. А все-таки вона крутиться (ці слова сказав Галілео Галілей після того, як інквізиція змусила його зректися Коперникового вчення про рух Землі навколо Сонця).

§ 17. Визначення дієвідміни дієслова



Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-яким особовим закінченням, яке чується чітко.

Якщо виразно чується [e], наприклад, у третій особі однини (*коле, струже, буркоче*), то, отже, і в будь-якій іншій особі треба писати *е* (*полеши, полемо, стружеш, стружете, буркочемо, буркочете*), а в третій особі множини *-уть, -ють* (*колють, стружуть, буркочуть*). Або якщо в третій особі множини виразно чується [yт´] (*кажуть, співають*), то в закінченнях інших осіб пишемо *е* (*кажемо, кажете, співаємо, співаєте*).

Так само перевіряємо й написання *и* в закінченнях дієслів II дієвідміни; пишемо: *мчимо, мчите, буркотимо, буркотите, бо мчить або мчать, буркотить або буркотять*.

Але бувають випадки, коли закінчення дієслова в усіх особах чується невиразно. Тоді дієвідміну визначають за неозначеною формою дієслова.

Якщо дієслово в неозначеній формі перед **-ти** має суфікси **-і-**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей голосний у першій особі однини випадає, то воно належить до II дієвідміни. Всі інші дієслова належать до I дієвідміни.

Наприклад, дієслова *терпіти*, *бачити*, *належати* мають суфікси **-і-**, **-и-** та після шиплячого **-а-**, які в першій особі однини випадають (*терплю*, *бачу*, *належу*), отже, вони належать до II дієвідміни: *терпимо*, *терпите*; *бачить*, *бачимо*; *належиш*, *належить*. А, наприклад, дієслова *могти*, *полоти*, *танути*, *плакати*, тому що не мають цих суфіксів, *радіти*, *бажати*, тому що ці суфікси в них хоч і є, але не випадають, належать до I дієвідміни: *можете*, *полють*, *тане*, *плачеш*, *радіємо*, *бажаєте*.

З цього правила є кілька винятків. Дієслова ***хотіти***, ***гудіти***, ***соніти***, ***ревіти***, ***іржати***, незважаючи на свої суфікси, належать до I дієвідміни: *хочемо*, *гуде*, *сопе*, *реве*, *іржуть*. І навпаки, дієслова ***бігти***, ***стояти***, ***спати***, ***боятися***, хоч і не мають відповідних суфіксів, належать до II дієвідміни: *біжиш*, *стоїмо*, *спить*, *боїтєся*.

142. Прочитайте загадки. Знайдіть у них дієслова й визначте їхню дієвідміну. Загадки відгадайте.

1. Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує.
2. Куди ступиш — всюди маєш, хоч не бачиш — уживаєш.
3. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве.
4. Горя не знаємо, а гірко плачемо.
5. За горою кам'яною стоїть брат із сестрою.

Відгадки: вітер, дощові хмари, місяць і сонце, повітря, сніг.

143. I. Визначте дієвідміни дієслів за неозначеною формою і запишіть їх у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни. Не забудьте й про винятки.

Визначати, ненавидіти, стояти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягатися, бачити, висіти, стріннути, змінити, тьохкати, держати.



II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: “*Якщо двоє роблять те саме, ...*”.

144. В українській мові є ряд дієслів, які звучать майже однаково і мають те саме значення або близькі за значенням, проте належать до різних дієвідмін. Нижче подано кілька з них і поряд наведено форми третьої особи однини. Визначте, від яких конкретно дієслів утворено ці особові форми.

1. Гуркотати, гуркотіти — гуркотить, гуркоче. 2. Бурмотіти, бурмотати — бурмотить, бурмоче. 3. Свистати, свистіти — свистить, свище. 4. Слатися, стелитися — стелиться, стелеться. 5. Хропіти, хропти — хропить, хропе. 6. Волокти, волочити — волочить, волоче. 7. Рости, рстити — ростить, росте.

145. Доведіть, що такі дієслова, як *хотіти* (*хочуть*), *іржати* (*іржуть*), *спати* (*сплять*), *бігти* (*біжать*), справді винятки з правила про визначення дієвідміни за неозначеною формою.



146. I. Вставте пропущені букви *е, є* (I дієвідміна), *и, і* (II дієвідміна) в закінченнях дієслів. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленими буквами *е, є*; 2) зі вставленими буквами *и, і*.

Спіш..мо, вбира..ться, каж..мо, учаща..те, помнож..ш, тисн..ш, квап..те, чист..ш, змож..мо, онов..ться, унад..теся, вір..мо, бор..ться, туж..ш, зчеш..те, знищ..те, виправ..ться, пошл..мо, скроп..мо, бач..ш, оглян..шся, допиш..те, сто..те, сид..мо.



II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову голландського філософа Баруха Спінози: “Знаючи свої вади, ми...”.

147*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Слово (вилетіти) горобцем, а (повернутися) волом. 2. Скажеш гоп, як (перескочити). 3. (Стукотіти), (гуркотіти) — комар з дуба (летіти). 4. Орел мухи не (ловити), а слон за мишею не (ганятися). 5. Добрий не (чинити) лихого та не (боятися) нічого.

148*. Перепишіть прислів'я, дописуючи в дієсловах закінчення теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітр..ш, відруба..ш — не приточ..ш. 2. Слово до слова — злож..ся мова. 3. Біда помуч.. і мудрості науч... 4. Здобуд..ш освіту — побач..ш більше світу. 5. Що маємо — не дба..мо, втративши — плач..м.



149. I. Запишіть текст під диктовку, дієслова в теперішньому часі підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляються, акуратно виправте.

Хато, моя рідна батьківська хато! Ти впливаєш із туманної далечі минулих літ і стоїш переді мною білим видивом, немов хмарина серед буйного цвітіння вишень.

Довкола тебе колишеться синювата імла: чи то вишні осипають свій квіт на призьбу, чи дим кучерявиться з твого димаря й огортає тебе своїми сизими крильми.

На шибках маленьких вікон грають сонячні зайчики, зблискують, мов райдужні миготливі спогоди в моїй пам'яті, а на солом'яній покрівлі воркують голубі мого дитинства, то злітають угору, то шугають над хатою, гублячи на подвір'я пухнасте пір'я.

Тиша над хатою, як уві сні. Сінешні двері навстіж відчинені, ніби запрошують мене переступити поріг, повернутися в минуле, поговорити з тобою, рідна батьківська хато (*І. Цюпа*).



II. Розгляньте фотоілюстрацію. Усно опишіть українську хату. Чи є у вас якесь дороге вашому серцю місце? Напишіть, що це за місце, чому воно вам близьке, як часто ви буваєте там.



150. Прочитайте прислів'я. Випишіть у колонку дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах і схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способів форм дієслова” (наприклад: *навчишся* — 212.130.212).

1. Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш. 2. Літа пливуть, як вода. 3. До часу дзбан воду носить. 4. Ночвами моря не перепливеш. 5. Гордість виїжджає верхи, а повертається пішки.

151. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися іншими очима на щось (по-іншому сприймати); дивитися великими очима (дивуватися); дивитися в корінь (глибоко вникати в суть); дивитися обома (бути пильним, уважним); дивитися за собою (дбати про себе); дивитися зизим оком (виявляти неприязнь); дивитися крізь пальці (свідомо не звертати уваги на щось нездолене)

§ 18. Чергування приголосних у дієсловах

152. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Березти — бережу, бережеш, береже, бережемо, бережете, березуть. 2. В'язати — в'язу, в'язеш, ... , в'язуть. 3. Колихати — колишу, колишеш, ... , колишуть. 4. Туркотати — туркочу, туркочеш, ... , туркочуть.

153. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Сидіти — сиджу, сидиш, сидить, сидимо, сидите, сидять. 2. Їздити — їжджу, їздиш, ... , їздять. 3. Світити — свічу, світиш, ... , світять. 4. Захистити — захищу, захистиш, ... , захистять.

154. Простежте, які зміни відбуваються в дієсловах II дієвідміни з основою на губний приголосний, і зробіть висновок.

1. Любити — люблю, любиш, любить, любимо, любите, люблять. 2. Ловити — ловлю, ловиш, ... , ловлять. 3. Ломити — ломлю, ломиш, ... ломлять. 4. Купити — куплю, купиш, ... , куплять.



1. Чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни відбувається в усіх особах однини й множини.

2. Чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни відбувається тільки в 1-й особі однини.

3. У дієсловах II дієвідміни після губних приголосних у кінці основи в 1-й особі однини і 3-й особі множини з'являється звук [л´].

155. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *гуркотати* і *гуркотіти*, визначивши перед тим їхню дієвідміну. Після цього написано уважно звірте з поданим нижче змінюванням цих дієслів. Помилки, якщо трапляться, виправте й з'ясуйте.

Число	Особа	Теперішній час	
		<i>гуркотати</i>	<i>гуркотіти</i>
однина	1-а	<i>гуркочу</i>	<i>гуркочу</i>
	2-а	<i>гуркочеш</i>	<i>гуркотиши</i>
	3-я	<i>гуркоче</i>	<i>гуркотить</i>
множина	1-а	<i>гуркочемо</i>	<i>гуркотимо</i>
	2-а	<i>гуркочете</i>	<i>гуркотите</i>
	3-я	<i>гуркочуть</i>	<i>гуркотять</i>

156. Поясніть різницю в значенні дієслів *воджу* і *вожу*, *ладжу* і *лажу*, *каджу* і *кажу*. Поставте в 1-й особі однини дієслова *їздити*, *сидіти*, *будити*, *попередити*, *судити*, *обгородити*, *твердити*, *щадити*.
157. Прочитайте загадки. Знайдіть дієслова і поясніть чергування приголосних у них. Загадки відгадайте.

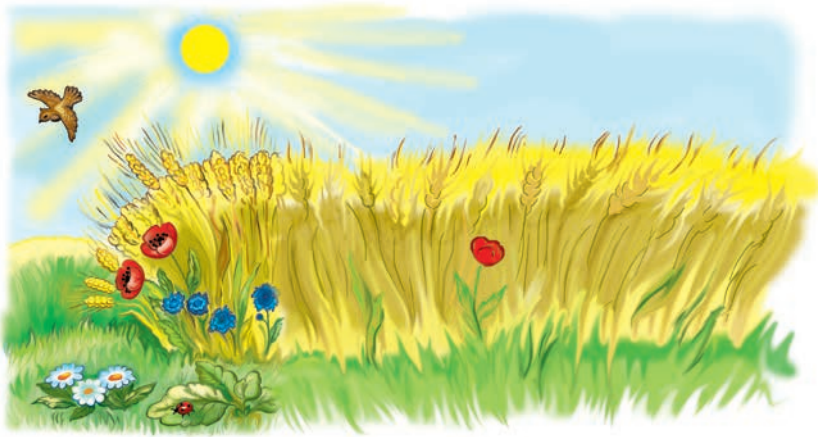
1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу.

Відгадки: річка, хліб, черешня.

158. I. Прочитайте уривок, випишіть усі дієслова, в яких відбулося чергування приголосних або зміна основи.

На небі сонце — серед нив я. Більш нікого. Йду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки змінються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо.

Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хрести. А я все йду... (М. Коцюбинський).



II. Приготуйтеся до усного докладного переказу тексту: складіть план. Зверніть увагу, з чим порівнюють ячмінь, льон, волошки, пшеницю, стежки в житі, хвилі на вівсах. Окремі вислови запам'ятайте.

159. Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Доходити до тям (усвідомлювати); ламати голову (напружено думати); довести до ладу (виконати якусь роботу на належному рівні); ловити витрішки (бездумно розглядатися); топтатися на місці (не просуватися вперед у якійсь справі); водити компанію (мати дружні стосунки з кимось).



РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VI. Роль деталей у тексті



Про характер персонажів твору, їхній внутрішній стан, позитивні чи негативні риси свідчать і дрібні, здавалося б на перший погляд, деталі: якийсь мимовільний вчинок, поведінка в певних ситуаціях, репліка. Тому, читаючи або слухаючи текст, треба сприймати не лише його загальний зміст, а й звертати увагу на окремі деталі в ньому.

Прочитайте два наступні тексти й визначте ті окремі деталі, які характеризують персонажів цих текстів, розкривають їхню внутрішню справжню суть. Свої спостереження обговоріть у класі.

160. I. Прочитайте текст. Випишіть усі дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах і позначте особу, в якій їх ужито.

— А ти знаєш, сину, що в нас у садку є дуже надійний і вірний сторож.

— Сорока?

— Так. Уже більше як десять літ змстила на сливі гніздо і пильнує наш садок. Оце йду я в садок, із садка, пораюсь у ньому — мовчить. Тільки сусідка “нехотя” забреде — зчинить такий гвалт, такий лемент, що мені в хату чути. Виходжу на поріг, а вона ще дужче мені доказує:

— Оце ж сяка-така, сяка-така... Кре!

Хтось берегом попід городом іде — теж вона дає знати, що не свої.

— А як же вона знає, що я не чужий?

— Якось знає. І я дивуюся. Коли сестри твої приїжджають чи їхні діти, теж не кричить на сполох... А чужого не пропустить. Та ти що! Дехто хотів уже прибрати її, з рушницею потикався. А тут я виходжу. “Її треба вбить, вона курчат краде!” — “Ні-ні, курчат вона не чіпає, вона злодіїв ганяє” (Д. Чердниченко).



II. Опишіть сороку, користуючись фотоілюстрацією. Пригадайте щось особливе про цю пташку, що вам довелося спостерігати або про що розповідали батьки, знайомі, й запишіть.





Альманах
Твір шостий (Марійчин)



ХЛІБЧИК

Була неділя. День хилився до вечора. Але сонце ще припікало пол-літньому. На вигоні під осокором зібрався гурт дітей. Найстаршому — Михасеві — років десять, найменша — Наталя — перейшла до другого класу.

Бабусі й матері жваво обговорювали на колодках останні сільські новини, чоловіки спроквола перекидалися словами. А дітлахи тим часом затіяли гру в хлібчика.

Хутко побралися парами. Без пари, тобто хлібчиком, залишилася мала Наталя. Опинившись сама, вона вигукнула, як годиться:

— Печу-печу хлібчик!

— А випечеш? — запитала пара, якій першій випадало бігти повз неї.

— Випечу!

— А зловиш?

— Зловлю!

Пара роз'єдналася, одне подалося праворуч, друге — ліворуч. Наталя марно кинулася навперейми тому, що біг ліворуч, він був прудкіший, і вона не впіймала його. Пара з'єдналася позад неї. Так само трапилося з другою і третьою парами. Наталя захекалася, на лобі рясно виступив піт.

Нарешті розімкнулася четверта пара, у якій стояв Михась ще з одним хлопцем. Наталя спочатку була шарпнулася за Михасевим напарником, але той круто повернув убік. І тоді вона побігла назустріч Михасеві. Він удав, ніби тікає від неї, але насправді стишив біг. Наталя доторкнулася до Михася і з вдячністю глянула на нього, що пошкодував її.

- 161.** Прочитайте Марійчине оповідання. Спробуйте й ви описати якусь гру або гуртову роботу чи навіть метушню під час перерви. Не намагайтеся розповісти про всіх, свою увагу зосередьте тільки на кількох персонажах.